T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FETİHTEN 20. YÜZYILA İSTANBUL HAMAMLARININ SOSYALLEŞMEYE KATKISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AYŞEGÜL DOKUMACI

TARİH ANABİLİM DALI

ANKARA, 2023

T.C.
ANAKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FETİHTEN 20. YÜZYILA İSTANBUL HAMAMLARININ SOSYALLEŞMEYE KATKISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayşegül DOKUMACI

Tez Danışmanı
Dr.Öğr.Üyesi Mehmet Akif FİDAN

ANKARA, 2023

Ayşegül DOKUMACI tarafından hazırlanan “FETİHTEN 20. YÜZYILA İSTANBUL HAMAMLARININ SOSYALLEŞMEYE KATKISI “ adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvan Adı Soyadı	Kurumu	İmza
Dr.Öğr.Üyesi Mehmet Akif FİDAN	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Prof.Dr.Ahmet KANKAL	Ankara Yıldırım Beyazıd Üniversitesi	
Prof.Dr. Ali BORAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	
Jüri Üyesi		
Jüri Üyesi		

Tez Savunma Tarihi: 27.09.2023

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Ünvan Ad Soyad

……

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. Tarih (10.09.2023)

İmza
Ayşegül DOKUMACI

ÖZET

FETİHTEN 20. YÜZYILA İSTANBUL HAMAMLARININ SOSYALLEŞMEYE KATKISI

Kadınların yalnızca gerekli durumlarda evden çıkabildiği ve sosyalleşmenin toplumda yok denecek kadar az olduğu Osmanlı Döneminde, şehirlere evlerde çoğunlukla yıkanacak bir alan olmamasından kaynaklı kurulan hamamlar hem kadın erkek demeden her misafirin temizliklerini karşılamış ve hamamlara her kesimden insan gelip yıkanma esnasında sohbet ettiği için bir sosyalleşme ortamı ister istemez oluşmuştur. Sosyalleşme alanlarının neredeyse yok denecek kadar az olmasından dolayı sokağa çok az çıkan hanımlar hamama giderek sadece temizlik ihtiyaçlarını değil burada uzun saatlerde vakit geçirip aynı zamanda dost edinirken hem de eğlence ihtiyaçlarını da gideriyorlardı bu sebepler kadınların gün içinde hamamı tercih etmeleri için en önemli nedenlerden biriydi. Bu mekanlar bir süre sonra dilden dile yayılmaları'nın sayesinde misafirleri kendine çekmiş bir yandan insanların temizliğini sağlarken bir yandan da gelen kişilerin yeni insanlar tanıyıp aynı zamanda da kendi ailesinden kişilerle ev dışında görüşmelerine olanak sağlamıştır. Osmanlı'da ev dışındaki çevrede sosyal hayatı kısıtlı olan kadınlar toplanma alanı olan hamamlar çeşitli eğlenceler sahne olurken bununla birlikte annelerin oğullarına kız beğenmeleri gibi geleneklerin de yaşandığı bir mekan haline gelmiştir. Hamamlar aynı zamanda halkın güncel olaylardan haberdar olduğu ve bu olayların dilden dile yayıldığı bir mekân niteliği taşımaktadır. Hamam kültürü toplumda yayılmaya başladıkça mahallelere açılan hamam sayısı da artış göstermiştir. Bir süre sonra toplumun en önemli sosyalleşme alanı haline gelen hamamlarda özel kutlamalar, şenlikler ve bayram öncesi tebriklerde yapılmaya başlanmıştır. Hamam kültürü sayesinde toplum için son derece önemli bir olgu olan sosyalleşme hamamlar sayesinde gelişmiştir. Hamamların zaman geçtikçe sayıca fazlalaşmalarının özellikle Osmanlıların İstanbul'u fetih etmesiyle beraber arttığı ve mimari anlamda büyük çaplı değişiklikler geçirdiği bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı, Hamam, Sosyalleşme, Osmanlı Kültürü, Temizlik

ABSTRACT

THE CONTRIBUTION OF ISTANBUL BATHS TO SOCIALIZATION FROM THE CONQUİET TO BE THE 20 Th CENTURY

In the Ottoman Period, when women could only leave the house when necessary and socialization was negligible in the society, the baths established in the cities due to the lack of an area to wash in the houses met the cleaning of both men and women and require a socialization environment because people from all walks of life came to the baths and chatted while washing. unintentionally occurred. Since the socializing areas were almost non-existent in the period, the ladies who rarely went out to the streets went to the hammam not only for their cleaning needs, but also for spending long hours here and making friends and meeting their entertainment needs. These places, after a while, attracted the guests thanks to their spread from language to language, while ensuring the cleanliness of the people, on the other hand, they allowed the visitors to meet new people and meet with their own family members outside the home. While the baths, which were the gathering places for women with limited social life outside the home in the Ottoman Empire, were the scene of various entertainments, they also became a place where traditions such as mothers' admiration for daughters to their sons were experienced. At the same time, the baths are a place where the public is aware of current events and these events spread from language to language. As the bath culture began to spread in the society, the number of baths opened to the neighborhoods increased. After a while, special celebrations, festivities and greetings before the feast began to be held in the baths, which became the most important socialization area of the society. Thanks to the bath culture, socialization, which is an extremely important phenomenon for the society, has developed thanks to the baths. It is known that the number of baths increased over time, especially with the conquest of Istanbul by the Ottomans, and underwent major changes in terms of architecture.

Keywords:

Ottoman, Turkish Bath, Socializing, Ottoman Culture, Cleaning

TEŞEKKÜR

Bu çalışmayı hazırlarken çeşitli zorluklar yaşadım. Bu zorlukları yaşarken her konuda fikir aldığım ve yardımlarıyla beni destekleyen ve hakkını asla ödeyemeyeceğim çok kıymetli hocam Dr.Öğr.Üyesi Mehmet Akif FİDAN'a teşekkürü bir borç bilirim.

Ayşegül DOKUMACI

Ankara 2023

İÇİNDEKİLER

BEYAN iv

ÖZET v

ABSTRACT vi

TEŞEKKÜR vii

İÇİNDEKİLER viii

TABLOLAR DİZİNİ xii

RESİMLER DİZİNİ xiii

KISALTMALAR DİZİNİ xv

GİRİŞ 1

BÖLÜM I

HAMAM KÜLTÜRÜ

1.1. Hamam'ın Genel Tanımı 5

1.2. Osmanlı'da Hamam Kültürü 6

1.3. Osmanlı'da Hamamların Sınıflandırılması 9

1.3.1. Özel Hamamlar 9

1.3.2. Çarşı Hamamları 11

1.3.3. Kaplıca 12

1.4. Osmanlı Döneminde Hamam Bölümleri 13

1.4.1. Soyunmalık (Camekân) 14

1.4.2. Aralık 16

1.4.3. Soğukluk (Ilıklık) 16

1.4.4. Sıcaklık (Harare) 18

1.4.5. Külhan 20

1.5. Osmanlı Hamam Çalışanları 21

1.5.1. Tellak 21

1.5.2. Natır 23
1.5.3. Külhanlar 25
1.6. Hamam Bohçası 26
1.7. Hamamlarda Kullanılan Eşyalar 28
1.7.1. Hamam Tası 28
1.7.2. Şifa Tasları 29
1.7.3. İbrik 33
1.7.4. Kirdenlik 34
1.7.5. Peştemal ve Havlular 35
1.8. Hamam Bohçasında Bulunan Eşyalar 37
1.8.1. Nalın 37
1.8.2. Tarak 39
1.8.3. Kildan 40
1.8.4. Sabun 41
1.8.5. Kese 42
1.8.6. Keyfiye 43

BÖLÜM 2

OSMANLI HAMAMLARI

2.1. Osmanlı Hamamlarının Halk Üzerindeki yeri ve Önemi 44
2.1.1. Hamam Ücretleri ve Hamamların Osmanlı Ekonomisine Etkisi 45
2.2. Roma Hamamından ile Osmanlı Hamamlarına Geçiş Süreci ve Değişimler 46
2.3. Osmanlı İstanbul'undaki Hamamlar 47
2.4. Osmanlı Dönemi İstanbul Hamamlar Tablosu 48
2.5. Osmanlı Dönemi Kadın Hamamı Kültürü 50
2.6. Osmanlı Dönemi Erkek Hamam Kültürü 51
2.7. Osmanlı Gelin Hamamı Kültürü 53

2.8. Gelin Hamamına Hazırlık Süreci 54
2.9. Kına Hamamı 54
2.10. Osmanlıda Kına Kültürü 55
2.11. Geçmişten Günümüze Devam Eden Bir Gelenek Olan Gelin Hamamlarının Günümüze Göre Değerlendirilmesi 56
2.11.1. Kız Beğenme Hamamı 60
2.11.2. Lohusa Hamamı 60
2.12. Yapılan Kutlamalarda Hazırlanan Yiyecekler 61
2.13. Kutlama Hamamlarının Misafirlere Duyurulması 63
2.13.1. Damat Hamamı 63
2.13.2. Sünnet Hamamı 64
2.13.3. Asker Hamamı 65
2.13.4. Hamamda Müzik 65
2.14. Sosyalleşme Nedir 66
2.15. Hamamda Düzenlenen Diğer Sosyalleşme Buluşmaları 66
2.15.1. Bayram Hamamı 66
2.15.2. Ramazan Hamamı 67
2.15.3. Tulumbacılar Hamamı 68
2.15.4. Arkadaş Hamamı 69
2.16. Osmanlıdaki Diğer Sosyalleşme Alanları ve Eğlence Buluşmaları 70
2.16.1. Mahalle Kahvehaneleri 70
2.16.2. Çarşılar 72
2.16.3. Mesire Alanları 73
2.16.3. Meyhaneler 74
2.16.4. Güreş ve Spor Müsabakaları 76
2.16.5. Sünnet Düğünleri 76

2.16.6. Çeşmeler 77
2.16.7. Çamaşırhaneler 78
2.16.8. Çıkmaz Sokaklar 79
2.17. Günümüzde Hamam Kullanımı 80

BÖLÜM 3

SOSYALLEŞME ALANI OLAN HAMAMLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. Kadın Hamamlarının Sosyalleşmeye Katkısı 87
3.2. Erkekler Hamamının Sosyalleşme Açısından İncelenmesi 88
3.3. Kadın ve Erkek Hamamlarının Sosyalleşme Açısından Karşılaştırılıp İncelenmesi ... 89
3.4. Günümüzdeki Hamam Kültürünün Sosyalleşme Açısından İncelenmesi 90
3.5. Sosyalleşme Alanı Olan Hamamların Geliştirdiği Olumlu/Olumsuz Yönlerin İncelenmesi 92
SONUÇ 95
KAYNAKLAR 99

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 2.1. Avrupa Yakasında Bulunan Hamamlar 48

Tablo 2.2. Anadolu Yakası Hamamları..... 49

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1.1. Osmanlı Döneminde hamama giden kadın ve çocuklar 6
Resim 1.2. İstanbul'da hamama buyur edilen misafirler 8
Resim 1.3. Topkapı Sarayı Hamam Dairesinde Bulunan Özel Hamam 10
Resim 1.4. Bursa'da Bir Kaplıca Örneği- Eski Kaplıca..... 13
Resim 1.5. Süleymaniye Hamamında Bulunan Soyunmalık Kısmı 15
Resim 1.6. Haseki Hürrem Sultan Hamamında Bulunan Soyunmalık Kısmı 15
Resim 1.7. Çemberlitaş Hamamın Erkekler Kısmında Bulunan Soğukluk Bölümü 17
Resim 1.8. Çemberlitaş Hamamı Kadınlar Ilıklığı 17
Resim 1.9. Mahmut Paşa Hamamı Sıcaklık Kısmında Bulunan Göbek Taşı 19
Resim 1.10. Galatasaray Hamamında Bulunan Sıcaklık Bölümü 19
Resim 1.11. Kastamonu Vakıf Hamamında Bulunanı Külhan Kazanı..... 20
Resim 1.12. Topkapı Sarayı Hamamında Görevli Tellaklar..... 22
Resim 1.13. Hamamda Fula İsimli Siyah Peştamal Giyen Bir Tellak 23
Resim 1.14. Natır ve Küçük Yardımcısı 24
Resim 1.15. Hamam Bohçası İşlemeleri..... 26
Resim 1.16. Kadın Hamam Bohçası İçindekiler..... 27
Resim 1.17. Sultan II. Abdülhamid Tuğralı Gümüş Hamam Tası..... 28
Resim 1.18. Şifa Tası 29
Resim 1.19. Sivas Müzesinde bulunan şifa tasının önlü arkalı fotoğrafı..... 30
Resim 1.20. Mineli Gülabdan 32
Resim 1.21. Armudi Formlu Tombak Gülabdan 32
Resim 1.22. Gümüş Leğen İbrik 33
Resim 1.23. Gümüş İbrik 34
Resim 1.24. Bakır Kirdenlik 35

Resim 1.25. Hamamda Kullanılan Peştamal 36
Resim 1.26. İşlemeli Hamam Havlusu 37
Resim 1.27. Osmanlı 19. Yüzyıl Sedef İşlemeli Nalın Örneği 38
Resim 1.28. Osmanlı 19. Yüzyıl Sedef Kakmalı Nalın 39
Resim 1.29. Gümüş Kaplamalı Kemik Tarak 40
Resim 1.30. Pirinç Malzemeli Kildan 41
Resim 1.31. Edirne'de Üretilen Bir Sabun 42
Resim 1.32. Kalıp sabun ve İpek Hamam kesesi 42
Resim 2.1. Osmanlı Hanımı Yabancı Yardımcısı ile Birlikte Hamam'a Girerken 50
Resim 2.2. Erkekler hamamı, kartpostal, İstanbul. XIX. Yüzyıl 52
Resim 2.3. Gelin Hamamında Göbek Taşına Yapılan Süslemeler 57
Resim 2.4. Günümüz Gelin Hamamında Yenilen Yiyecekler 59
Resim 2.5. Günümüz Gelin Hamamı Eğlencesi 59
Resim 2.6. Hamamda Müşterilerine Kahve İkramı Yapan Görevli Kadın 62
Resim 2.7. Osmanlı Dönemi Tulumbacıları 69
Resim 2.8. Kapalıçarşı- 1867 72
Resim 2.9. Kağıthane Mesire Alanı 73
Resim 2.10. Bir Kartpostaldaki Kağıthane Mesire Alanı 74
Resim 2.11. Sultan III. Ahmet Çeşmesi- Sultanahmet 77
Resim 2.12. Çankırıda Bulunan Bir Çamaşırhane 78
Resim 2.13. Çıkmaz Sokak Görseli 79
Resim 3.1. 16. Yüzyılda İstanbul'da bir Kahvehane 84
Resim 3.2. Üsküdarda bir kahve ocağı 86
Resim 3.3. Büyük Çarşı ve Bedestenleri- İstanbul 91

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e. : Adı Geçen Eser

a.g.m. : Adı Geçen Makale

E.T. : Erişim Tarihi

v.b. : Ve Benzeri

v.d. : Ve Diğeri

v.s. : Ve Saire

s.e.t : Son Erişim Tarihi

GİRİŞ

Osmanlı döneminde halkın gündelik hayatına bakıldığında kadın ve erkeklerin sosyalleşmek için belli başlı birkaç mekan dışında hizmet veren hamamlarında her mahallede bulunmamasından dolayı toplum incelendiğinde sosyalleşme denilen bir kavram görülmemektedir. Halk genelde şehirde bulunan kahvehanelerde ve mesire alanlarında buluşup hem yeni insanlarla tanışırken hem de uzun zamandır görmediği arkadaşlarıyla sohbet edip hoş vakit geçirirdi, ancak bu sosyalleşme mekanları maalesef ki dönemin imkansızlıklarından ve bu tarz alanların çok yaygın olmadığından dolayı çok yaygın değildi. Bundan dolayı insanlar şehirden uzak olan mesire yerlerine haftanın ve ayın belli günlerinde gidebilirlerdi. Kahvehaneler ise yeni yeni yaygınlaşmaya başladıkları için şehrin sadece belli başlı yerlerine inşa edilmiş ve erkek misafirler tarafından tercih edilen bir mekan olmuştur. Şehirde erkekler kahvehaneler gibi mekanlar sayesinde az da olsa sosyalleşse de maalesef kadınlar için zaman geçirecekleri ve arkadaşlarıyla görüşüp sohbet edebilecekleri bir mekan sayısı yok denecek kadar az idi. Kadınların evden çıkmasının sadece çok gerekli durumlarda olduğu ve sosyalleşmenin toplumda yok denecek kadar az olduğu Osmanlı döneminde şehirlere evlerde yıkanacak bir alan olmamasından kaynaklı kurulan hamamlar hem kadın erkek demeden her misafirin en önemli ihtiyacı olan dinimizce büyük önemi olan temizliklerini karşılamış ve hamamlara her kesimden insan gelip yıkanma esnasında sohbet muhabbet ettiği için bir sosyalleşme ortamı ister istemez oluşmuştur.

Bu mekanlar bir süre sonra dilden dile yayılmalarının sayesinde misafirleri kendine çekmiş bir yandan insanların temizliğini sağlarken bir yandan da gelen kişilerin yeni insanlar tanıyıp aynı zamanda da kendi ailesinden kişilerle ev dışında görüşmelerine olanak sağlamıştır. Hamam kültürü toplumda yayılmaya başladıkça mahallelere açılan hamam sayısı da artış göstermiştir. Bir süre sonra toplumun en önemli sosyalleşme alanı haline gelen hamamlarda özel kutlamalar, şenlikler ve bayram öncesi tebriklerde yapılmaya başlanmıştır.

Halkın büyük değer verdiği özelliklede kadınların günümüzde sosyalleşme alanlarına gider gibi süslenip bu yıkanma mekanlarına gittiği bilinmektedir. Hamama gelen misafirler bu mekanlarda özel olarak kullanmak için özel yapım el emeği ile işlenen peştemaller, havlular ve nalınlar yaptırırdı. Bu malzemelerinin üzerinde bulunan işlemeler ve ürünün

malzeme kalitesi bunu giyen kişinin maddi durumunun ne kadar iyi olduğunu gösterirdi. Zamanla gelişen Hamam kültürü sayesinde toplum için son derece önemli bir olgu olan sosyalleşme hamamlar sayesinde gelişmiştir.

Osmanlıda toplumun gelişmesinde büyük rolü olan sosyalleşmenin hamamlar üzerinden araştırıldığında bu konu hakkında çok fazla yazılmış ve araştırılmış bir eser olmadığı tespit edilerek bu eksiklik doğrultusunda bu çalışma yazılmaya başlanmıştır. Bu araştırma bağlamında Osmanlıda eğlence ve sosyalleşme konusu üzerinden hamamların incelenmesi hem yıkanma kültürünü hem de bu kültürün gerçekleştiği mekanda zamanla kendiliğinden oluşan sosyalleşme okurlara detaylı bir şekilde anlatılacaktır. Şu ana kadar yapılan tez çalışmaları hamamların sadece özelliklerini, yapı tiplerini ve hamamda yapılan bazı kutlamalar hakkında genel bir bilgi vererek incelediği belirlenerek diğer çalışmalardaki ve hamamlardaki sosyalleşme üzerine çok fazla kaynak olmamasına bakılarak, bu çalışma ile birlikte Hamamların sosyalleşme üzerinden incelenmesinin , bu konudaki bilgi eksikliği olan araştırmacılar ve okuyucular için literatüre katkı sağlayacaktır.

Çalışmamız toplamda 3 bölümden oluşacaktır. İlk bölümde Hamamların genel bir tanımı yapılarak hamam tipleri, hamamın bölümleri ve bu mekanlarda kullanılan eşyalar hakkında bilgiler verilecektir. Araştırmanın ikinci bölümünde ise hamamların toplum için önemine değinilerek İstanbul da Anadolu ve Avrupa yakasında bulunan hamamlar tablo üzerinden incelenerek kadın ve erkek hamamlarındaki eğlence ve yıkanma kültürü bu bölümde incelenmiştir. Tezin son bölümü olan üçüncü bölümde de kadın ve erkek hamamların sosyalleşme açısından değerlendirilmesi, dönemdeki diğer sosyalleşme alanları ile hamamların karşılaştırılması ve önemli sosyalleşme alanı olan bu yerlerin olumlu/ olumsuz özellikleri gibi konular incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu bölümlerin sonucunda araştırmanın asıl amacındaki tüm sorulara cevap vermesi amaçlanmaktadır.

a. Problemin Niteliği Kapsamı ve Sınırları

Tez çalışmasında Osmanlı dönemindeki İstanbul'un önemli sosyalleşme alanlarından biri olan Hamamlar üç ayrı bölüm üzerinden incelenecektir. Yaptığımız bu çalışma ile Osmanlı Hamamlarında olan eğlence, müzik kültürü, giysi, yiyecek ve içecekler, mimari, hamam çalışanları, gelin hamamları, kutlamalar, düzenlenen eğlenceler halkın

sosyalleşmesi açısından incelenecektir. Araştırmamın son bölümünde Osmanlı Dönemi İstanbul'unda Sosyalleşme açısından Kadın ve Erkek hamamları karşılaştırılıp günümüz hamamlarından örnekler verilerek mukayese edilecektir. Hamamlar üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde bazı yazılarda sosyalleşme açısından hamamlar değerlendirildiği ancak konu kadınlar ve erkekler hamamı ile bu hamamlarda yapılan eğlenceler sosyal faaliyetler üzerinden irdelenmediği saptanmıştır. İncelenen bu tezler sadece kısa bir alt başlık üzerinden konunun üzerinden geçmiştir. Bu araştırmada Osmanlı'nın Kuruluş Tarihinden 1900'lü yıllara kadar olan hamam kültürünün zaman içerisindeki seyri ve sosyalleşmeye etkileri bahsi geçen konuların değerlendirilmesi yapılarak çalışmanın bu boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

b. Sınırlılık

Bu bağlamda çalışma 1453-1900 yılları arasını kapsamaktadır. Bu tarih aralığının seçilme nedeni asırlar boyunca varlığını sürdürmüş olan hamamları sosyalleşmenin daha fazla olduğu ve yeni sosyalleşme alanlarının çoğaldığı bir dönem olan bu yıllardaki hamam kültürüne bakmak ve Osmanlı kuruluşundan 1900'lü yıllara kadar olan Hamam kültüründeki farklılıkları incelemek esas amaçlar arasında yer almaktadır.

c. Araştırmanın Amaçları ve Beklenen Yararları

Çalışmanın amacı Osmanlı Hamam kültürünü irdelemek dönemin en yaygın sosyalleşme alanlarından biri olan hamamları eğlence, gelin hamamları, kutlamalar gibi olaylar üzerinden inceleyerek sosyalleşmenin ilerlemesinde önemli rol oynayan faktörlerin incelenmesi ve okuyucuya aktarılması hedeflenerek ileride hazırlanacak daha kapsamlı bir çalışmanın ön hazırlığını ortaya koyabilmektir. Ayrıca bu çalışmada erkek hamamı ve kadın hamamları arasındaki sosyalleşme farklarına da değinilecektir.

d. Araştırmanın Yöntemi

Yazım sırasında Arşiv kaynaklarından ve Osmanlı süreli kaynaklarından bilgi yardımı alınması hedeflenmiştir. Literatür Taraması ile araştırılacak konu ile ilgili yazılı ve görsel kaynaklara ulaşılacaktır. Elde edilen bilgiler sonrasında kitap, dergi, makale,

ansiklopedi, tez çalışmaları, vs. kaynaklar üzerinden içerik analizi yapılacak olup genel olarak çalışmada tarama ve derleme yöntemi kullanılacaktır. Elde edilmiş olan eserler sınıflandırılıp incelenip ardından sentez ve analiz yöntemleri ile yazım aşamasına geçilecektir.

BÖLÜM I

HAMAM KÜLTÜRÜ

1.1. Hamam'ın Genel Tanımı

Geçmiş zamanlardan beri insanlar temizlenmek ve genel ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli yollar denemişlerdir ancak en sonunda temizlenme şeklinin kolay yolunun su aracılığı ile yapılanı olduğu anlaşılmıştır. Hem iklim tipi hem de mahremiyet düşüncesi ile artık bu temizliğin gerçekleştirilmesi için bir mekana ihtiyaç duyulmuştur. Hamamların tarih içindeki gelişim serüveni bu şekilde başlamış ve uzun yıllar sürmüştür.[1] Yapılan uzun araştırmalar sonucunda bu kültürün geçmişinin Eski Mısır, Hindistan ve Yunan uygarlıklarından beri geldiği gözler önüne serilmiştir. Anadolu'da yine hamamlar ile ilgili kalıntıların olduğunu Gaziantep civarında bulunan ve M.Ö 859-824 yılları aralığında hüküm sürdüğü bilinen Asur kralı III. Salmanasar'ın kullandığı anlaşılan hamam tipinde bir yer, yıkanmanın Anadolu ve Mezopotamya'daki önemini ve aslında bu kültürün Anadolu'da ne kadar da yaygın olduğunu araştırmacılara göstermektedir.[2] Hamam kelimesinin Arapça kökeninden gelen anlamının "ısıtmak, sıcak olmak" anlamında kullanılan hamm yani "hamem" kelimesinden türeyen "hamam" sözcüğü olduğu bilinmektedir. Hamamın asıl sözlük anlamı "ısıtan yer" anlamına gelerek genel anlamı ile birlikte "yıkanma yeri" manasında kullanılmıştır. Sözlükteki anlamına bakıldığında gerçekten de hamamın İç bölümlerinde bulunan odun ve kömürlerin yakıldığı külhan kısmı sayesinde hamamın yüksek derecede bir sıcaklık ile ısıtıldığı bilinmektedir. Yüzyıllar boyunca varlığını sürdürerek nesilden nesile bir gelenek haline gelmiş olan "hamam" sözcüğünün Türkçedeki kelime anlamına bakıldığında en eski karşılığının muça ve munçak olduğu görülmektedir. Bu kelime Çuvaşlarda ve Kuzey Türklerinde kullanılmıştır.[3] Kelime anlamı bu kadar eskiye dayanan hamamların aslında çok eski zamanlardan beri insanların hayatlarında olduğunu bu

[1] [1] Alidost Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 7, Sayı 13, 2009, s. 241.
[2] Funda Zerrin Ürük, "Medeniyetler İçinde Hamamın Gelişimi ve Kültürel Olarak Mekan Analizleri", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl 4, Sayı 28, 2016, s.188-189.
[3] Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 107.

bilgiler sayesinde anlaşılmaktadır. Suları her daim sıcak akan hamamlar misafirlerin ilgisini çekmiş ve bu sayede temizlenmenin ana mekanlarından biri haline gelmiştir.[4] Geçmişe bakıldığında hamam geleneklerimizden çoğunun günümüze kadar gelmediğini görmekteyiz. Hamamlar günümüzde genelde bazı geleneksel kutlamalar ve turizm açısından kullanılsa da belli bölgelerde hala halk tarafından kullanımı devam ederek kültürün gelecek nesillere aktarılmasını sağlamıştır.

Resim 1.1. Osmanlı Döneminde hamama giden kadın ve çocuklar [5]

1.2. Osmanlı'da Hamam Kültürü

Roma imparatorluğunda olduğu gibi Osmanlı devletinde de temizliğin ve hamamların günlük hayatta önemli bir yeri vardır. Ancak Roma imparatorluğundaki gibi Osmanlı'da hamam kültürü sadece temizlenmek için değil aynı zamanda hem erkeklerin hem de kadınların toplanıp zaman geçirdiği bir yer olma özelliği taşıdığı görülmektedir. Örneğin hamamlarda temizlik ve sosyalleşmenin dışında aynı zamanda dönemin bazı ayaklanmaları planlanıp harekete geçirildiği kayıtlara geçmiştir.

[4] Eyice, Semavi, "Hamam", **DİA(Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul 1997, Cilt 15, s.430.
[5] And, Metin, **16. Yüzyılda İstanbul Kent-Saray-Günlük Yaşam,** 1.Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları. 2015, s. 224.

Bu durum hamamların kullanımının yanlış anlaşılmasına sebebiyet vermiştir. Hamamların Osmanlı döneminde en çok kadınlar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Hamamlara kadınlar üzerinden bakıldığında farklı detayların ortaya çıktığını ve kadınların hamamları neden bu kadar çok kullandığının nedenlerini görmekteyiz. Sosyalleşme alanlarının neredeyse yok denecek kadar az olmasından dolayı sokağa çok az çıkan hanımlar hamama giderek sadece temizlik ihtiyaçlarını değil burada uzun saatlerde vakit geçirip aynı zamanda arkadaş edinirken hem de eğleniyorlardı. Bu gibi sebepler kadınların gün içinde hamamı tercih etmeleri için en önemli nedenlerden biriydi.[6] Osmanlı'da ev dışındaki çevrede sosyal yaşamı kısıtlı olan kadınlar toplanma alanı olan hamamlar çeşitli eğlenceler sahne olurken bununla birlikte annelerin oğullarına kız beğenmeleri gibi geleneklerinde yaşandığı bir mekan haline gelmiştir. Hamamlar aynı zamanda halkın güncel olaylardan haberdar olduğu ve bu olayların dilden dile yayıldığı bir mekan niteliği taşımaktadır.[7] Özellikle kadınların olduğu gibi erkeklerinde uğrak noktası olan hamamların varlığı giderek artmış ve Osmanlının neredeyse bütün şehir kasabalarında hatta çok ufak köy adı verilen yerleşme alanlarında bile yeni hamamlar yaptırılmıştır.[8] Osmanlı döneminde Türk hamamları incelendiğinde üç ayrı bölümde inşa edilerek tasarlandığı görülmüştür. Hamamın bu bölümlerine "Çifte Hamam", "Tek Hamam" ve "Kuşluk Hamam" isimleri verilmiştir. [9] Çifte hamam ismi aynı anda ayrı olmak üzere hem kadınlara hem de erkeklere ayrı bölümlerde hizmet verebilen diğer hamamlara kıyasla daha büyük hamamlara denilirken Tek hamamlar ise sadece erkek veya kadınların kullandığı hamamlardır. Bu hamamlar haftanın belirli gününde veya saatinde kadın erkek ayrımı olmaksızın sadece kadınlara veya sadece erkeklere hizmet etmektedir.[10] Haftanın bazı günleri sabah ve öğle saatleri kadın misafirler için ayrılmışken akşam vakitleri de erkekler için ayrılmıştır bu durum günlere göre değişiklik göstermektedir. Osmanlı döneminde hizmet amaçlı yapımı sağlanan çoğu hamamın dış görünüşüne iç görünüşü dikkat çekici detaylara özen gösterilmezken iç mimari için ustaların

[6] Semavi Eyice, **Tarih Boyunca İstanbul**, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006, s. 151.
[7] Tülay Taşçıoğlu, **Türk Hamamı**, Ünilever Yayınları, İstanbul 1998, s. 21.
[8] Semavi Eyice, **Tarih Boyunca İstanbul**, 151.
[9]Ahmet Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları" **Vakıflar Dergisi** , Haziran 2020, Sayı 53, s. 72.
[10]Akif Kuruçay, **İstanbul'un 100 Hamamı**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul 2013, s. 5.

yaptığı motifler mimari yönünden misafirlerin ilgisini çekmiştir.[11] İç mimarisi güzel olan hamamlar geçmişte olduğu gibi günümüzde de insanların ilgisini çekerek hamamların geçmişteki kadar olmasa da müşterilerin dikkatinin hamama çekilmesini sağlamıştır. Günümüzde hamamların iç yapılarını merak eden halk ve turistler bazıları müzeye çevrilmiş bazılarının da hala faaliyeti devam eden yıkanma yerlerini ziyaret etmektedirler.

Resim 1.2. İstanbul'da hamama buyur edilen misafirler [12]

Hamamların zaman geçtikçe sayıca fazlalaşmalarının özellikle Osmanlıların İstanbul'u fethetmesiyle beraber arttığı ve mimari anlamda büyük çaplı değişiklikler geçirdiği bilinmektedir. Zaman geçtikçe daha çok kişiye duyurulan ve daha çok müşteri çeken hamamlara halkın fakir kesimi başta olmak üzere orta halli ve zengin olarak görülen kişiler de gelmektedir. Evlerdeki yatak odalarında bulunan gusulhaneler dışında evde kalan diğer kişilerin yıkanıp temizleneceği başka bir bölümün bulunmamasından dolayı hamam farklı kesimden insanların yıkanma yerlerinin kısıtlılığı dolayısıyla halkın gözdesi olmuştur. Evlerinin içinde yıkanacak herhangi bir yeri bulunmayanlar bir haftadan biraz daha uzun bir süre bekleyip bu süre aralıklarla hamama gelip temizlenme ihtiyaçlarını giderdikleri

[11] Haskan, M. Mermi, **İstanbul Hamamları**, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1995, s. 6.
[12] Kayaoğlu, İ. Gündağ, **Eski İstanbul'da Gündelik Hayat**, İstanbul, Aksoy Yayıncılık, 2016, s. 47.

bilinmektedir. Halkın zengin kesimi genel olarak kullanıma açık olan bu hamamlarda yıkanmayıp konak veya yalılarında bulunan özel hamamlarda yıkanmışlardır ancak özel hamam kullananların sayısı genel hamam kullananların sayısına göre oldukça azdır.[13] Özel hamamları varlıklı ailelerin kullanması hamamların mimarilerine de yansımış ve genellikle mekan içleri gösterişli olarak düzenlenmiştir.

1.3. Osmanlı'da Hamamların Sınıflandırılması

İslam dinin de temizliğe verilen önem büyüktür. Bu nedenle Osmanlı devletinde yıkanma kültürü büyük bir önem taşımıştır. Bu sayede halkın her kesiminden insanların temizliğini sağlamaları amaçlanarak yeni yıkanma yerleri gün geçtikçe artmıştır. Yıkanmanın gerçekleştiği hamam yapılarını Özel hamamlar, Çarşı hamamları ve kaplıcalar olmak üzere toplamda üç başlık altında incelemek mümkündür. Bu hamamlar 1453-1900'lü yıllar arasında en çok kullanılan mekanlar içinde önemli bir yer almaktadır.

1.3.1. Özel Hamamlar

Özel hamamlar varlıklı kişilerin evlerinde ve konaklarının bahçelerinde evden tamamen bağımsız bir alanda bulunmaktadır. Evin yakınında ancak bağımsız olan bu hamamlar. Evde yaşayan kimseler tarafından kullanılmaktadır. Aynı zamanda Tekke, kışla, Kervansaray ve Saray gibi yerlerin avlularına halkın giremediği yalnızca ev ahalisinin veya belli kişilerin kullandığı özel hamamlar inşa edilmiştir. Maddi durumu iyi kişilerin yaşadıkları yerlere yaptırılan bu hamamların yapımında fazla miktarda para harcanarak özenli bir işçilik gösteren ustalara yaptırılmıştır. Özel olarak inşa ettirilen hamamların iç mimarisi de istenilene uygun çoğunlukla özenle seçilen abartılı renk ve desenlerin olduğu bir hamam görünümü elde edilmiştir.[14] İşlemeli ve oymalı detaylar barındıran hamamın iç yapısında Osmanlı mimarisine uygun renkler tercih edilerek hamamların kültürel izleri özel kullanım için olsa bile detaylarda yansıtılmıştır. Konak, kışla, saray gibi mekanların iç kısmına veya bina kenarlarına yapılan özel hamamların iç genişliği hanede yaşayan kişi

[13]Kolektif, **Ab-ı Hayat; Geçmişten Günümüze İstanbul'da Su ve Su Kültürü**, İstanbul, Adell Armetur Koleksiyonu, Promat Yayınları, 2010, s. 77.
[14] Taşçıoğlu**, Türk Hamamı,** s. 8.

sayısının fazlalığına göre ayarlanmıştır. Konaklara yapılan hamamlar daha küçük boyutlarda olurken saray içine yaptırılan hamamlar kullanacak kişi sayısına göre daha geniş ölçüde yapılmıştır. Özel hamamlar genel kullanım alanı olan çarşı hamamları ile kıyaslandığında çok daha küçük boyutta hamamlar olduğunu görmekteyiz bu durum çarşı hamamlarının halkın genel kullanımına tahsis edilmesinden kaynaklanmaktadır. Küçük boyutta yapılan özel hamamların iç kısımları da genel kullanılan hamamlara göre küçültülmüştür. Genel olarak hamamlarda bulunan kısımlar hamam içinin genişliğinin dar olması sebebi ile özel hamamlara sadece sıcaklık ve soyunma kısımlarının olduğu yerler inşa edilmiştir. XIX. Yüzyılda dönem sorunları nedeni ile hamam yapılarının genel olarak artık yapımları durma noktasına gelerek yeni hamamlar kurulmamıştır. Halk önceden yapılan çarşı hamamlarını kullanarak temizliklerini sağlasa da bir süre sonra var olan hamamlar yetersiz gelmeye başlamıştır. Bu yüzden önceden özel hamamı bulunmayan İstanbul'un en gelişmiş bölgelerinde bulunan konak ve yalılar bahçelerine kapasitesi az olan özel hamamlardan yaptırmışlardır. Bu durum sayesinde gün geçtikçe sayısı artan özel hamamların popülerliğini arttırmıştır.[15]

Resim 1.3. Topkapı Sarayı Hamam Dairesinde Bulunan Özel Hamam [16]

[15] Alidost, Ertuğrul**, 'İstanbul Hamamları ve Mimarisi**: **Büyük İstanbul Tarihi**, Cilt 8, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015, s. 457.
[16]Cambaz, Mustafa, Topkapı Sarayı, Harem, Hünkar Hamamı, www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=22752 , s.e.t. 8.02.2021.

1.3.2. Çarşı Hamamları

Çarşı hamamlarının genel kullanım adı halk hamamı olarak bilinmektedir. Bu hamamlara Halk hamamı denmesinin nedeni halkın kullanımına açık olmasından kaynaklanmaktadır. Çarşı hamamları özel hamamlara bakıldığında daha geniş bir kitleyi içinde ağırlamak için büyük ölçüde yaptırılmış olan temizlik için tercih edilen mekanlarıdır. Şehir, köy ve kasaba yerlerinde inşa edilen hamamlara halkın büyük bir kısmı temizlenmek ve bununla birlikte sosyalleşmek amacı ile gelirken şehrin bir çok yerinde bulunan bu hamamlar günün belirli saatlerde kadın ve erkek olmak üzere birçok misafiri ayrı kısımlarda ağırlamıştır. Mekanın genişliği nedeni ile hamam çalışanlarının sayısı da fazladır. Bu durum verilen hizmetin daha iyi olmasını ve kolaylaşmasını sağlamaktadır.[17] Her çarşı hamamı büyük ölçüler yapılmazken sadece kalabalık semtlerde bulunan hamamlar diğer çarşı hamamlarına göre daha geniş ve havadar bir biçimde inşa edilmiştir. Çarşı hamamları, çoğunlukla vakıflar eliyle yaptırılmıştır. Büyük oranda külliyelerin bir birimi olarak inşa edilmişlerdir. İnsanların temizlik için sadece hamamları tercih etmelerinden dolayı birçok hamam bu hizmet için yaptırılmıştır. İstanbul'da yapımı gerçekleşen hamamların geneli halk hamamı adı verilen mekandan oluşmaktadır. İnsanları gün içinde her saat ağırlayan hamamların hizmet bedeli de bulunmaktadır. Bu hamamın büyüklüğüne veya verdiği hizmete göre değişkenlik göstermektedir. Hamama gelen misafirlerden belirlenmiş olan bir miktarda giriş ücreti alınır ve bu ücretin yanında eğer misafir kese veya başka bir hizmetten yararlanmak istiyorsa ona göre ayrı bir ücret görevli olan natıra veya tellağa ödemektedir. Kadın ve Erkek kullanım alanlarında çıkışta karşı cinsten misafirlerin karşılaşıp rahatsızlık oluşmaması açısından hamamda 2 ayrı giriş ve çıkış yönü bulunmaktadır.[18] Çarşı hamamlarının insanlar tarafından sevilerek sıkça kullanılması sayesinde hamamda yıkanma kültürü geniş bir kitleye yayılarak yeni hamamların farklı bölgelere de açılmasını sağlamıştır.

[17] Önge, Yılmaz, **Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar,** 1988, s. 404.
[18] Eyice, Semavi, '**İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme**' Cilt 11, 1960, Sayı 15, s. 101.

1.3.3. Kaplıca

Halk arasında Kaplıca olarak bilinmekte olan bu kelimenin asıl adı kapalı ılıcadır. Bazı yerleşim yerinde kullanım adı ılı su, kudret hamamı ve hudai hamam olarak bilinip yaygın bir şekilde bu isimlerde kullanılmaktadır. Kaplıcaların geçmişinin Selçuklar ve beylikler zamanına kadar dayandığı yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu araştırmalar sonucunda eski yapılar Türk hamamı formuna sokularak eski planlar üzerine yapılan Roma Bizans kaplıcaları olduğu, bu sayede ortaya koyularak kaplıcalarının geçmişinin hangi tarihlere dayandığı ortaya koyulmuştur. Hamamlarda ve Kaplıcalarda sıcak suyun bir mekandan akması halk arasında iki mekan arasındaki farklılıkların görülmemesine ve sanki kaplıca ve hamamların aynı işe yaradığı düşüncelerini uyandırmaktadır ancak hamamlardaki sular külhanlar sayesinde ısınırken kaplıca suları içerisinde tamamen doğal mineraller bulunmaktadır. Kaplıcalarda akan sıcak su ise doğal yer altı kaynak sularından sıcak bir şekilde gelmektedir. Zaman içinde gelen bu doğal mineralli sıcak suyun şifa verici özellikte olduğu kanıtlanmıştır. [19] Her ne kadar hamam ve kaplıcalar aynı mekan olarak görülse de hamamlara temizlenmek ön plana alınıp gidilirken kaplıcalara ise hastalıklara şifa bulmak amaçlanarak gidilmektedir. Kaplıca kullanımı günümüzde hamamlardan daha çok rağbet gördüğü bilinirken, içerisinde sadece kaplıca olduğu için tercih edilmekte olan tesisler de vardır. Bu tesislere hastalığı olan kişiler şifalı olduğunu düşündüğü kaplıca sularına şifalanmak için gitmektedir.

[19] Karakaya, Enis "**Kaplıca", TDV İslam Ansiklopedisi**, https://islamansiklopedisi.org.tr/kaplica (17.02.2022), s. 351.

Resim 1.4. Bursa'da Bir Kaplıca Örneği- Eski Kaplıca[20]

1.4. Osmanlı Döneminde Hamam Bölümleri

Osmanlı Döneminde insanların uzun zamanlar geçirdiği alanlardan biri olan hamamların iç kısımları farklı odalardan oluşur bu odaların her birinin diğerinden farklı bir görevi bulunmaktadır. Hamamdaki bu kısımlar Camekan, Aralık, Soğukluk, Sıcaklık ve Külhan bölümleri olmak üzere toplamda 5 adet farklı bir amaca hizmet eden bölümden oluşmaktadır.[21] Bu kısımların kullanım amaçları hamamdan hamama değişiklik göstermezken genel olarak kullanım amaçları birdir. Yakın dönemlere bakıldığında hamam

[20] Karakaya, **Kaplıca**, s. 352.
[21] Ertuğrul, A, "Hamam Yapıları ve Literatürü", **Türkiye Arafltırmaları Literatür Dergisi**, 2009, ss. 250-252.

bölümlerinin kullanım amaçlarının günümüzde de geçmişteki kullanımları ile benzerlik gösterdiği görülmektedir.

1.4.1. Soyunmalık (Camekân)

Osmanlı Hamamında genişlik bakımından en önde gelen kısım camekân adı da verilen soyunmalık bölümüdür. Bu kısım genel olarak halvet bölümlerini içinde bulundururken bu alanına cümle adı verilen kapıdan geçilerek girilmektedir. Hamamlarda uzun zamandır değişmeyen iç düzen olan soyunmalık kapısından girişte kapının hemen yan tarafında hamam görevlisinin oturması ve misafirleri karşılaması için bir oda bulunmaktadır. Bölümde duvar boyunca etrafı çevreleyen büyük boydaki soyunma şekilleri ile birlikte orta kısımda yer almakta olan bir şadırvanı şamil olmaktadır. Devamlılığını sürdürmekte olan soyunma şekillerinin altları XVI. Yüzyıl ile birlikte boşaltılarak bu kısımlara kemerli küçük boyda hamama gelen misafirlerin ayakkabılarını koyacağı raflar yapılır, geriye kalan boş alanlara ziyaretçilerin yıkanmaya gelirken giydikleri kıyafetleri çıkarıp elbise ve başka ihtiyaçları asmak için kemerli dolaplar bu yüzyıl içerisinde yapılmıştır.[22] Hamamda soyunmalık alanına çoğunlukla ısı verilmez ve orta odada bulunan yere çevresine serinlik yayması amacı ile fıskiyeli havuz yerleştirilmiştir. Bu havuz sadece ortama serinlik vermez aynı zamanda hamama gelen insanları akan su sesi ile dinlendirmektedir. Her hamamda olmasa da bazı hamamlarda giriş tarafını ısıtmak ve peştemalleri kurutmak için kapalı bir hücre içinde ocaklar yerleştirilmiştir.[23] Bu ocaklar sayesinde hamamın belli bölümleri ısıtılırken nemli havlularında bu şekilde kurutulması sağlanmıştır.

Soyunma ve dinlenmek amacı için ayrılmış olan "şirvan" adında bir asma kat vardır.[24] Dönemin hamamlarının bu kısımlarında genellikle birer tane halvet bulunmaktadır. Halvet adı verilen bu küçük kısım sadece lavabo ve tıraşlık olarak insanların var olan ihtiyaçlarını karşılamaktadır.[25] Hamamın bu bölümü özellikle sosyalleşme açısından büyük

[22] Önge, **Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar,** s. 408.
[23] Aru K. Ahmet, **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1949, s. 35.
[24] Aru, **Türk Hamamları Etüdü**, s. 35.
[25] Önge, **Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar,** s. 409.

önem taşımaktadır. Gelen misafirler ahşaptan yapılmış sedirlerin üzerinde otururak sohbet edip güncel konuları konuşurken aynı zamanda ikram edilen şerbet ve çayı bu bölümde de içmişlerdir.[26]

Resim 1.5. Süleymaniye Hamamında Bulunan Soyunmalık Kısmı [27]

Resim 1.6. Haseki Hürrem Sultan Hamamında Bulunan Soyunmalık Kısmı [28]

[26]Süleyman Faruk Güncüoğlu, 1352'den Bugüne Şehir, **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII**, 2-4 Kasım 2012, Cilt 1, Altan Yayınevi, s. 630.
[27] Ertuğrul, Alidost, **'Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'** Büyük İstanbul Tarihi, Cilt 8, 2015, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, s. 453.
[28] Ertuğrul Alidost, **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi,** 2015, s. 461.

1.4.2. Aralık

Hamamın bölümleri arasından ılıklık ve soyunmalık arasında bir geçit olan Aralık ismi verilen bu bölümde lavabo ve tıraşlık ismi verilen kısım bulunmaktadır. Hamama gelenler bu kısımda belirli bir ücret karşılığında tıraş olabilmekteydiler. Aralık kısmı 15. Yüzyıldan 16. Yüzyıla geçerken boyut olarak git gide küçülmüş ve zamanla tamamen ortadan kalkmıştır. Hamamda aralık bölümünün kalkması soyunmalık kısmından Ilıklık kısmına direkt geçilecek olduğunu göstermektedir. Aralık kısmı hamamlarda yayılan buharların çıkışını kolaylaştıran bir bölüm olduğu için bu kısmın giderek kaldırılması ile birlikte hamamın soyunmalık kısmına davlumbazlı bir baca yerleştirilmiş ve bu sayede buharın tahliye edilmesi amaçlanmıştır.[29]

1.4.3. Soğukluk (Ilıklık)

Bu kısım soyunmalıktan sonra gelir ve diğer adı ılıklık olarak ta bilinmektedir. Ilıklık bölümü misafirlerin aniden sıcak hamam ortamına girmemesi için yapılan bir bölümdür. Hamama gelen kişilerin yıkandıktan hemen sonra câmegâha çıkmaması, belirli bir zamanda bu kısımdaki taş'ın üzerine oturarak dinlenip aynı zamanda ferahlamaları içindir. İstanbul'da bulunan hamamların genelinde olmasa da bazılarında ılıklık bölümünde ahşap ayakların taşıdığı soyunma ve dinlenmek amacı için ayrılmış olan "şirvan" adında bir asma kat vardır.[30] Şirvan adı verilen bu kısımlarda hamama gelen misafirler yıkanma öncesi veya sonrası uzanarak dinlenmektedirler.

[29]https://www.esergultekin.com/islam-inancina-göre-türklerde-yikanma-kültürü-ve-türk-hamam-mimarisi (Erişim tarihi 25.11.2021)
[30] Aru, Türk Hamamları Etüdü**,** s. 35.

Resim 1.7. Çemberlitaş Hamamın Erkekler Kısmında Bulunan Soğukluk Bölümü[31]

1453-1900'lü yıllar arasındaki dönemde hamamlarının soğukluk kısımında genellikle birer tane halvet bulunmaktadır. Halvet adı verilen bu küçük kısımda sadece misafirlerin lavabo ve tıraşlık ihtiyaçlarını karşılamak üzerine kullanılmaktadır.[32] Hamama gelen erkekler bu kısımda belirli bir ücret karşılığında tıraş olurlarken kadınlar ise görevli olan natıra, ücret karşılığında ağda yaptırabilmektedirler.

Resim 1.8. Çemberlitaş Hamamı Kadınlar Ilıklığı [33]

[31] Yaman, T, Türk Hamamının Mekansal Kurgusu İstanbul Hamamları, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar En Estitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Şubat 2010, s. 280.
[32] Önge, **Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar,** s. 409.
[33] Aksoy, Ercan, "Kastamonu Hamamları" **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi, 2011, s. 287.

Soğukluk kısmının üst kısmı genellikle kubbelerle veya tonozla örtülüdür. Hamamlarda aydınlatma özellikle ılıklık ve sıcaklık bölümlerinde bulunan kubbelerin üzerindeki yuvarlak kısımların içlerinde fanus cam veya kandil şeklinde bulunan ve dışarıdaki gün ışığını iç mekana taşıyan doğal ışıklar sayesinde sağlanmaktadır.[34] Dışarıdan gelen doğal ışıklar sayesinde yansıyan aydınlık hamama farklı bir atmosfer katarak insanların dikkatini çekmektedir.

1.4.4. Sıcaklık (Harare)

Düzen ve iç mimarisi ile Sıcaklık adı verilen bu bölüm hamamın en önemli yerlerinden biri olma özelliğini taşımaktadır.[35] Bu mekanlarda insanların hamama geldikten sonra yıkanıp arındıkları asıl bölüm sıcaklık kısmıdır.[36] Hamamın sıcaklık derecesinin en yüksek ölçüde olduğu bu kısım misafirlerin temizlenmeleri amacı ile kullanılmıştır. Sıcaklık kısmının içinde halvet denilen küçük yıkanma odaları vardır üstü kubbe şeklinde olan halvet adı verilen yıkanma için özel ayrılan bölümler bulunur. Sıcaklığın orta kısmında neredeyse bütün hamamlarda farklı şekillerden oluşan ve yerden yüksekte bulunan mermerden yapılma hamam taşı vardır. Bu taş üzerinde insanlar uzanıp dinlenirken aynı zamanda taşın sıcak olması sayesinde terlemek isteyenler de bu taşa uzanmışlardır. Hamam görevlileri tarafından yıkanmak isteyen hamam misafirleri belli bir para karşılığında kendilerini görevlilere keseletip temizlenirlerdi.[37]

[34] Eyice, Semavi, "Hamam", **DİA(Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)**, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, s. 416.
[35] Süleyman Faruk Güncüoğlu, "**1352'den Bugüne Şehir"**, Uluslararası Üsküdar sempozyumu VII, 2-4 Kasım 2012, Cilt 1, Altan basım, s. 630.
[36] Önge, **Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar**, s. 409.
[37] Canan Çakmak, **Tire Hamamları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 16.

Resim 1.9. Mahmut Paşa Hamamı Sıcaklık Kısmında Bulunan Göbek Taşı [38]

Resim 1.10. Galatasaray Hamamında Bulunan Sıcaklık Bölümü [39]

[38] Yerasimos, Stefanos, **İstanbul İmparatorluklar Başkenti**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 244.
[39] Kuruçay, **İstanbul'un 100 Hamamı**, s. 85.

1.4.5. Külhan

Hamam kültüründe mekanın en önemli yerlerinden biri olan külhan kısmı hamamı ısıtmaya yarayan yerin adıdır. Musluğundan akan sıcak su ile insanları temizleyen aynı zamanda iç mekanın sıcaklığı ile bilinen ve bunlar nedeni ile ilgiyi üzerine çeken hamamların varoluşunun ana yeri olan külhan kısmında bulunan büyük kazanın içinde yakılan odun, kömür ve çalılar sayesinde ateşin verdiği ısı hamamın göbek taşı, halvet ve sofa bölümlerinin altından dolaşarak bu bölgelerin ısınması sağlanmıştır. Hamamın ısı gereksinimi olan kısımlarının daha yüksek bir sıcaklığa ulaşması amacı ile duvarlara da bu ısıyı yayan bir sistem yapılmıştır. Hamamın altından geçen bu ısı kanallarına cehennemlik ismi verilmiştir.[40] Hamamın iç sıcaklığı her zaman çok yüksektir. Böyle olmasının en büyük nedeni gelen ziyaretçilerin terleyerek vücutlarındaki kir ve toksitleri atmasıdır. Sıcaklığın buharından dolayı ciltteki hücreler açılır ve böylelikle kese yapılması ile birlikte daha güzel temizlenilmektedir. Bu yüzden günümüzde bile bazı hastalar hamama giderek terler, bu yolla şifa ararlar.

Resim 1.11. Kastamonu Vakıf Hamamında Bulunanı Külhan Kazanı[41]

[40] Haskan, **İstanbul Hamamları**, s. 7.
[41] Bayraktar, S. Mehmet , "Kastamonu'da Üç Tarihî Külhan Kazanı", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 47, 2017, s. 110.

1.5. Osmanlı Hamam Çalışanları

Hamam kültüründe önemli bir yeri olan hamam çalışanları aynı zamanda topluma bu kültürün tanıtılmasında da önemli rol oynamaktadır. Hamamlara genel olarak bakıldığında tellakların, natırların ve külhanların hamamın bir bütünü olan çalışanlardan olduğunu görülmektedir. Hamamdaki personel sayılarının azlığı veya fazlalığı hamamın büyüklüğüne göre değişirken örnek olarak Erkan Topçunun hamamcı defterlerinden incelemelerine göre çalışan sayısının 5 ve 20 kişi arasında farklılık gösterdiği belirtilmektedir.[42] Hamama gelen kişilere hizmet sunmakla görevli olan bu çalışanlar hamamlar var oldukça görevlerini yerine getirmeye devam etmişlerdir.

1.5.1. Tellak

Hamamda ücret karşılığında yıkanmak isteyen kadınları natırlar yıkarken Erkekler hamamında kese ve masaj yaparak hamama gelen misafiri yıkayan kişilere "Tellak" ismi verilirdi. Hamam içerisinde mekanda görevli olan kişiler arasında herhangi bir tartışma çıktığında bu sorunlara "sernöbet" adı verilen tellaklar tarafından müdahale edilir ve ne problem varsa düzeltilirdi. [43] Mesleğe çok küçük yaşlarda başlayan tellaklar Anadolu'nun küçük bölgelerinden özelliklede Tokat ve Sivas yöreleri üzerinden seçilmekteydi**.** Küçük yaşta Anadolu köylerinden gelip yaşı büyük olan tellaklardan mesleği en ince ayrıntısına kadar öğrenip zamanı geldiğinde ise Hamamlarda birçok görevi üstlenen tellaklar da zamanında kendilerine yapılan gibi yanındaki çıraklara yaptıkları vücut ovma ve müşteriyi çiğneme gibi hünerleri öğreterek küçük yaştaki çırakların yıllar içinde mesleğe hazır olmalarını sağlardı.[44] Görevli olan tellaklar hamam giysisi olarak genellikle kırmızı ve beyaz renk olan misafirlerin giydiği hamam peştamallerinin yanı sıra ayırt edilebilmeleri için siyah renkte olan ve "fula" adı verilen siyak peştamal giymektedirler.

[42] Topçu, Erkan, "Erkekler Hamamı" **Z Tematik Dergisi** (Su ve Şifa), Sayı Güz/2, 2017, s. 181.
[43] Kahraman, S. Ali, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi***,* Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 285.
[44] Topçu, **Erkekler Hamamı ve Gelin Hamamı**, s. 181.

Resim 1.12. Topkapı Sarayı Hamamında Görevli Tellaklar[45]

Bu peştemaller sayesinde hamama gelen misafirler kolaylıkla tellağın kim olduğunu anlar ve bir hizmet istiyor ise tellağı çağırırdı**.** [46] Hamam kültürünün simgesi haline gelen hamam çalışanlarından olan tellaklar uzun yıllar boyunca mesleklerine devam ederek bu kültürün çevreye tanıtılmasına yardımcı olmuşlardır.

[45] Akkese, Ayten, "Gideyim de Kendimi Bir Çiğneteyim: Yabancı Seyyahlara Göre Osmanlı Hamam Kültürü", **Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, 2017, Sayı 8, s. 141.
[46] Taşkın Deniz, Kocakaya Elif, "Kültürel Miras Kapsamında Safranbolu'da Geleneksel Hamam Kültürü", **Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi** ,Cilt 5, 2020, Sayı 2, s. 13.

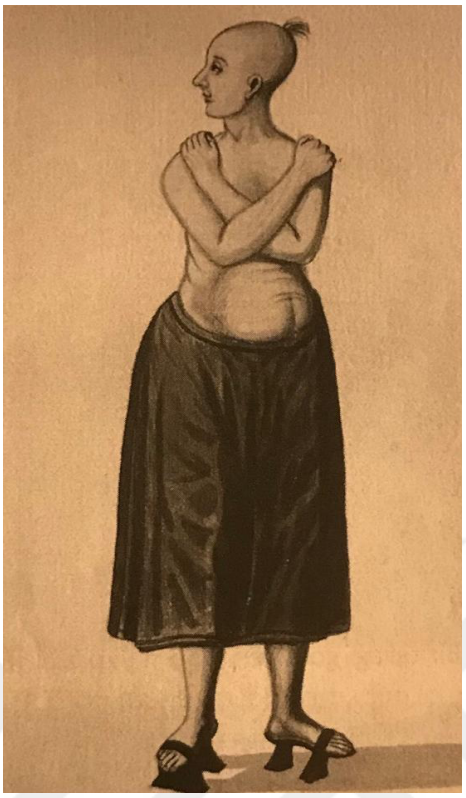

Resim 1.13. Hamamda Fula İsimli Siyah Peştamal Giyen Bir Tellak [47]

1.5.2. Natır

Kadınlar hamamının adeta bir vazgeçilmezi olan "natır" hamam içinde kadınlara yıkanmaları konusunda yardımcı olan ve temizlikleri için isteyen kişilerin vücutlarına kese yapan hamam yardımcısına verilen isimdir. Soylu kimseler hamama giderken yanlarında kendilerini yıkaması için yardımcı bir kadın götürürken halkın büyük bir kısmı hamam çalışanı olan natırlardan yıkanmak ve keselenmek için yardım almaktadır. [48] Gün içinde oldukça yoğun olan natırlar hamama gelen müşterileri öncelikle göbek taşında baştan aşşağıya keseleyip yıkadıktan sonra müşteri eğer isterse belirli bir ücret ve natır tarafından ayarlanan bir sürede masaj yapar ve müşteriyi tıraş ederdi. Hamamda temizliği ve misafirlere verilecek ikramlarla da yine natırlar ilgilenir ve müşteriler natırların hazırladıkları ikram ve misafirlere davranışları ile birlikte en güzel şekilde ağırlanmaya çalışılırdı. Hamamda verilen

[47] Ergin Nina, **Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 202.
[48] Akkese, "**Gideyim de Kendimi Bir Çiğneteyim" Yabancı Seyyahlara göre Osmanlı Hamam Kültürü**, s. 141.

bazı ikramlar dışında neredeyse her hizmetin maddi olarak bir bedeli bulunurken özellikle bahşişi bol bırakan kadınlara natırlar ayrı bir ilgi ve özen gösterirdi. Hamam çıkışında bol bahşiş veren kişilere çoğu zaman ikram olarak külhancıların kürekleri ile getirdiği ateşte pişen kahveler ikram edilerek misafir hamamdan arkasından hayırlı dualar edilerek uğurlanırdı. Durumu iyi olan kişilere yapılan bu ayrı özel ilgi durumu kötü kişilere gösterilmezken bahşiş vermeyen ve vermeyeceği anlaşılan kişilere az hizmet edilerek aynı zamanda böyle kişiler kimi zaman hamam çalışanlarından sırf bahşiş az bıraktı veya hiç bırakmadı diye kötü sözler işittiği bilinmektedir "Paranı rezil et, kendini aziz et" atasözü bu durumu en güzel açıklayan cümlelerden birisidir.

Resim 1.14. Natır ve Küçük Yardımcısı [49]

Hamamda her işe koşturan ve kadınlara temizlenme esnasında büyük yardım sağlayan natırlar uzun yıllar boyunca mesleğin varlığını sürdürmeye ve misafirlere hizmet etmeye devam etmişlerdir. [50] Uzun süre hamamlarda görev alan natırlar hamamın önemli simgelerinden biri olurken aynı zamanda yıkanmanın da vazgeçilmez bir parçası olarak gelen müşterilere hizmet etmeye devam etmişlerdir.

[49] Kayaoğlu, **Eski İstanbul'da Gündelik Hayat**, s. 55.
[50] Kayaoğlu, **Eski İstanbul'da Gündelik Hayat**, s. 56-60.

1.5.3. Külhanlar

Bu sınıfı oluşturan kişiler aileleri ölen, terk eden veya aileleri tarafından bakılmayan çocuklardan seçilmişlerdir. Ailesi olup yine de söz dinlemeyen başına buyruk ve dayak ile uslanmayan ve böylelikle ailesi tarafından reddedilen yoksul bir hayat süren bu çocuklar iyi kalpli ve yardımsever hamam sahipleri tarafından hamamda çalışmaları için kabul görmüşlerdir. Hamamı ısıtan külhan bölümünde kış aylarında çalıştıkları için bu işçilere külhanbeyi adı verilmiştir. Hamam içerisinde yıllardır külhanda çalışan ve bu mesleğe neredeyse ömrünü adamış kişiler külhanın en yetkili kişileridir. Hamama yeni alınan ailesi olmayan oğlanlar ustaların yanında kalır ve bu işi en doğru kişisinden detayına kadar öğrenir. Yıl boyu büyük bir güç ile çalışan külhanlar yaz aylarında da çalışır para karşılığı almadan hamama kütük taşırlardı ve odunlar külhanda kül haline geldiğinde bu külleri hamamdan çıkarmak yine külhanbeylerin görevleri arasındaydı.[51]

İstanbul genelinde bütün hamamlarda külhanbeyleri bulunmaktadır ancak bu hamamların içinde çalışan olarak en rütbeli kişilerin çalıştığı ve akademik üstünlüğü taşıyan Gedik Paşa hamamıdır. Külhanlar arasında bir anlaşmazlık üzerinden kavga çıktığında Gedik Paşa hamamı külhanbeyi anında olaya el atar ve kavga hemen durulurdu. Külhanbeyinin bu konuda vereceği karar kesindir hiçbir şekilde kimse tarafından sorgulanıp karşı konulamaz bir karar özelliği taşımaktadır. Külhanbeyleri natırlar ve tellaklar kadar olmasa da hamamlarda uzun süre faaliyet göstermiş emektar çalışanlardandır.[52] Yürüyüş ve davranışları ile halk arasında farklılık gösteren külhanbeyleri toplumda çıkardıkları sorunlar ve mahalle esnafları ile aralarında oluşan tatsızlık sebebi ile toplumun hamamlara olan olumlu düşünceleri külhanbeylerinin hamamlarda görev almasından dolayı olumsuz yönde etkilenmiştir.[53] Dönemdeki popülerliği nedeni ile neredeyse hiç müşterisi eksik olmayan bu yıkanma mekanlarına çalışanı olan Külhanbeylerin çıkardığı kargaşalar yüzünden belli bir süre sonra hamamlara halkın çalışanlara olan bu olumsuz düşüncelerinden dolayı eskisi

[51] Bey, Abdülaziz, **Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul , 1995, s. 324-325.
[52]Ebüzziya, Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s.761.
[53]Ilıcak, N. Gamze, "Kültürel Bir Değer Olarak Hamam ve Efsanelerde Kullanılışı", **Tarih Okulu Dergisi,** Yıl 13, 2020, Sayı XL VIII, ss. 3581-3603.

kadar ilgi sağlanmadığı ve buna bağlı olarak bazı hamamların müşterisi olmadığı için kapandığı görülecektir.

1.6. Hamam Bohçası

Hamam bohçası kadınların ve erkeklerin hamama giderken hazırladığı hamam eşyalarını koydukları kare bez parçasıdır. Erkekler genelde sade bir bohça hazırlarken kadınlar günler öncesinden büyük bir titizlik ile hamam bohçasını hazırlamaya başlarlar. Kadınlar için hamam hazırlıklarının en önemli kısmı olan bu hazırlık sürecinde hamam eşyalarını bir araya getirerek oluşturdukları beze koyarlar ve hamama bu bohçalar ile girerler. Hamama getirilen bohçaların üzerinde özel işlemeler bulunması bu iş için ne kadar özenildiği anlamına gelmektedir. Erkek bohçalarının üzerinde genelde bir işleme ve motif bulunmazken kadın bohça kumaşlarının gösterişli ve işlemeli olduğu bilinmektedir. Bohça içinde bulunan Havlular, nalınlar ve diğer eşyalar misafirin ne kadar zevkli bir kişiliğe sahip olduğunu belli ederken bu malzemelerin kaliteleri o misafirin zenginliğini göz önüne koymaktadır.

Resim 1.15. Hamam Bohçası İşlemeleri[54]

[54] Barışta, Örcün, **Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk İşlemeleri**, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 32.

Misafirlerin kendilerine hazırladıkları malzeme bohçasının yanında birde hamamlarda yapılan bir gelenek haline gelen Gelin hamamı yapılacak kıza hamamda kullanılması için bazı eşyalar hazırlanır buna "gelin bohçası" adı verilir. Bohçaya damadın annesi de katkı sağlar ve böylelikle gelinin hamam bohçası hazır duruma getirilir. İçeriğindeki eşyaların fazlalığı ve malzeme kalitesi ailelerin maddi durumuna göre değişim göstermektedir.[55] Gelin bohçası normal hamam bohçaları ile karşılaştırıldığında aralarındaki farkın gelinler için hazırlanan bohçalarda kumaşlar daha kaliteli ve daha çok işleme bulunan kumaşlar tercih edilirken diğer hamam eşyalarının da en yüksek kalitede olmasına özen gösterilmesi iki bohça arasındaki en belirgin farklardan biri olmuştur. Bu bohçaların çeşitli yörelerimizde örnekleri hala uygulanmaktadır. Örneğin Erzurumda bu gelenek hala sürdürülürken hamam bohçaları özenle hazırlanmaktadır.

Resim 1.16. Kadın Hamam Bohçası İçindekiler[56]

[55] Subaşı, Ebru, "Sivas Düğünlerinde; Gelin Hamamı'na Gelin Bohçası Hazırlama Geleneği" **Ariş Halı, Dokuma ve İşleme Sanatları Dergisi**, 2018, Sayı 13, ss. 37-45.
[56] Kolektif, Ab-ı Hayat; Geçmişten Günümüze İstanbul'da Su ve Su Kültürü, s. 77.

1.7. Hamamlarda Kullanılan Eşyalar

Hamam içerisinde kültürel ve temizlik için olmazsa olmaz hamam eşyaları vardır. Bu eşyalar yıkanma sırasında farklı işlere yararken aynı zamanda hamam kültürünün en iyi yansıtıldığı sembollerden biri haline gelmişlerdir. Hamamı ziyaret eden kişilerin isteğine göre kullanıma açık olan malzemeler bulunmaktadır. Bu eşyalar hamamdan temin edildiği gibi misafirlerin özel olarak yaptırıp getirdikleri ürünlerde olabilmektedir.

1.7.1. Hamam Tası

Hamam kültürünün Osmanlı döneminde yaygınlaşmaya başladığı ilk anlardan beri bu kültürün bir parçası olan Hamam Tasları hamamın tarihinde sabit kalan eşyalarından biri olmuştur. Hamamda misafirlerin yıkanırken vücutlarına su dökmeye yarayan bu tasların görünüşleri zamanlar içinde farklılık gösterse de ana formlarında ve kullanım amaçlarında neredeyse hiçbir değişiklik olmamıştır. Şekilleri değişmeyen hamam taslarının üzerinde ki tasvirler dönemi en güzel aktaran şekillerden oluşmaktadır. Osmanlı döneminde kabartma ve kazıma şeklinde yapılan bu şekiller çoğu zaman mesaj verici veya iyi nasihat yazan cümlelerden oluşmaktadır.[57] Bu hamam taslarının bakırdan ve Gümüş maddeden yapılanları daha değerli olarak kabul edilip diğer hamam taslarından üstün tutulmaktadır.

Resim 1.17. Sultan II. Abdülhamid Tuğralı Gümüş Hamam Tası[58]

[57] Kolektif, Ab-ı Hayat; Geçmişten Günümüze İstanbul'da Su ve Su Kültürü, s. 96.
[58] Kolektif, Ab-ı Hayat; Geçmişten Günümüze İstanbul'da Su ve Su Kültürü , s. 96.

1.7.2. Şifa Tasları

Şifa tasları Türk hamam kültürünün en önemli parçalarının arasında yer almaktadır. Normal hamam taslarından farklı olarak Şifa tasları yapımında döküm tekniği kullanılırken tasın iç kısmına ayet-i kerimeler, ehl-i beyt'in isimleri teker teker işlenirken aynı zamanda Kur'an-ı Kerimin bazı ayetleri de döküm üzerine işlenen yazıların arasında yer almaktadır. Bu taslar sadece yıkanma esnasında durulanmak için kullanılmazken asıl amacı yıkanırken bir yandan da şifa bulunduğuna inanılmasıdır.[59] Bu taslar uzun yıllar boyunca hamam içerisinde kullanılmaktadır.

Resim 1.18. Şifa Tası[60]

[59] Uluumay Esat, **Eski Hamam, Eski Tas**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 24.
[60] Uluumay Esat, **Eski Hamam, Eski Tas**, s. 164.

Resim 1.19. Sivas Müzesinde bulunan şifa tasının önlü arkalı görüntüsü[61]

[61] Uluumay Esat, **Eski Hamam, Eski Tas**, s. 25.

Tasın Üzerinde Yazan;

بسم الله الرحمن الرحيم وننزل من القران ماهو شفاء ورحمة للمؤمنين ولا يزيد

الظالمين الاخسارا

[Ve nunezzilu minel Kur'âni mâ huve şifâun ve rahmetun lil mu'minîne ve lâ yezîduz zâlimîne illâ hasârâ

Anlamı: Biz Kur'an'dan mü'minler için şifa ve rahmet olacak şeyler indiriyoruz, zalimlerin ise Kur'an ancak zararını artırır.[62]

Gülabdan (Gül Suyu Şişesi): Gül yağı ve Gül suyu geleneği Orta Asya'dan Osmanlıya gelmiştir. Orta Asya'da gül suyunun asıl kullanım amacı tanrıya nezredilen hayvanların hoş kokması amacı ile güzel kokan bitkilerin suları ile yıkanmalarıdır. Bu bitkiler arasında bilinen ve en güzel kokan bitki güldür.[63] Kokusu ve faydalarıyla bilinen yağ gülü yapraklarının ezilerek ve su buharı verilerek saflaştırılması ile oluşturulan sıvı gül yağı olarak bilinirken bu işlemden geriye kalan su ise birçok alanda kullanılan gül suyudur.[64] Damıtma yöntemi ile elde edilmiş olan gül suyu hoş kokusu ile temizlik yeri olarak bilinen hamamlarda baş köşedeki yerini almıştır. Farsça bir kelime olan Gülab kelimesinin anlamı gül suyu demektir bu kelime türeyerek gül suyu konulacak şişe yani Gülabdan halini almıştır. Altın, Gümüş, Bakır, Cam ve Seramikten yapılabilen bu şişeler içerisindeki gül suyunu kolay dökmek amacı ile yapılmıştır. Boyu ve hacmi geniş olan bu şişelerin ağız kısımları dökme esnasında kolaylık sağlaması için dar ve delikli bir şekilde tasarlanmıştır. Şişeler hazırlanırken üzerinde işlemeler ve farklı süslemeler yer alırken hazırlanışlarında büyük bir işçilik çalışması bulunmaktadır.[65] Osmanlı döneminde gül suyunun amacı

[62] Şerife Tali, *Sanat Tarihi Dergisi, 31*/1, Nisan-|*April*, 2022, ss. 123-153. https://doi.org/10.29135/std.976871
[63] Gedük, Serkan, '**Osmanlı Saray Kültüründe Buhur ve Gülsuyu Geleneği'** Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık-6, Promat Yayınları, İstanbul, 2013, s. 124.125.
[64] Aslantaş, Burcu / Toprak, Ali, 'Gül Ürünleri Üreten İşletmelerde Birleşik Mamul Maliyetlerinin Belirlenmesi' **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 23, 2018, Sayı 1, s. 321.
[65] Özgümüş Üzlifat, **"Gülabdan", TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/gulabdan (11.04.2022).

yalnızca güzel kokmak değil aynı zamanda evlerde ve saray mutfağında pişen yemeklere tat vermesi içinde konulduğu bilinmektedir.

Resim 1.20. Mineli Gülabdan [66]

Resim 1.21. Armudi Formlu Tombak Gülabdan[67]

[66] Özgümüş Üzlifat, **"Gülabdan", TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/gulabdan (11.04.2022).
[67] Gedük, **Osmanlı Saray Geleneğinde Buhur ve Gülsuyu Geleneği,** s. 141.

1.7.3. İbrik

İbrik kelimesinin Farsça karşılığı "abriz" su döken anlamına gelmektedir. İbrik adı verilen bu kaplar içerisine su gibi sıvılar koymaya yaramaktadır. Şekil olarak bakıldığında İbriklerin kolayca tutulması için kulplarının olduğu bilinmektedir.[68] İbriğin İslam dünyasındaki yeri incelendiğinde Namaz gibi dini ibadetlerden önce alınan abdestlerde el ve ayakları yıkayıp temizlemek için kullanıldığı görülmektedir. Bir Müslümanın ibadetini yerine getirmesinin ilk şartı olan abdestte ibriklerin kullanılması şartların gereği idi. Zaman içinde bu kapların değişik şekillerde ve sanatlı formlarda üretilen ibriklerin kullanımını arttırmıştır. İbriklerin tarihler boyunca su ile isminin hep birlikte anılması ibriklerin çeşme, hamam gibi yerlerde kullanılmasını da kaçınılmaz yapmıştır.[69]

Resim 1.22. Gümüş Leğen İbrik [70]

[68] Nebi Bozkurt, Selda Ertuğrul **, "İbrik" , Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** Cilt 21, Sayı 372. https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrik (19.08.2022)
[69] Altıer, Semiha, **Osmanlı Sanatı'nda İbrik Tasvirleri ve İkonografisi Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, Yıl 17, Sayı 26 Bahar, 2019, ss. 149-202.
[70] Şentürk, Şennur, **Eski Tas Eski Hamam**, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Yayınları, 2009, s. 183.

Resim 1.23. Gümüş İbrik [71]

1.7.4. Kirdenlik

Hamamda kurulanma sırasında kullanılan kirli havlu veya çamaşırların yıkandığı hamam kazanı olarak bilinmektedir. Hamamlarda küçük boyutlardan büyük boyutlara kadar farklı kirdenlikler bulunmaktadır. Bu farklı boyutlardaki kazanlar az kişinin yaşadığı veya fazla müşterimin gelmediği hamamlarda küçük boy olarak kullanılırken büyük mahallelerdeki ve gün içinde bir çok misafiri ağırlayan hamamlarda ise büyük boylarda kullanılmaktadır. hamamlardaki ihtiyaca göre genellikle boyutları 17 cm ve 44 cm

[71] Şentürk, Şennur, **Eski Tas Eski Hamam**, s. 182.

arasındadır. Bu kazanlarda hamamda kurulanan insanların havluları ve çamaşırlarını görevliler yıkarken, günümüzde bu hamam kazanlarının yerini çamaşır makinaları almıştır.

Resim 1.24. Bakır Kirdenlik [72]

1.7.5. Peştemal ve Havlular

Türk kültüründe hamamın simgelerinden biri olan peştemaller bir tekstil ürünü dışında aynı zamanda Osmanlı sosyal hayatınında bir parçasıydı. İki farklı kullanımı olan peştemallerin ilk kullanım amacı hamamda kıyafet giyilmediği için üste giysi olarak kullanılması ve soluklanırken örtülmesidir. Bu tarz peştemallere çıkma adı verilir. Diğer farklı bir amacı ise kurulanmaktır. Bu amaç ile kullanılanlar ise peştamal isimleri ile kullanılmaktadır.[73] Hamam peştamalleri pamuklu ve ipekli olarak iki ayrı maddeden üretimi sağlanırken renkli ve ipeğin ham rengi olan doğal renkte üretimi yapılmaktadır. Peştamaller daha geniş ve uzun bir ölçüdedir vücudu kurulaması için kullanılan bu bezler suyu çeken bir malzemeden yapılmıştır. Peştamale göre daha küçük ölçüde olan ve yüz, saç gibi

[72] Uluumay, **Eski Hamam, Eski Tas**, s. 216.
[73] İnalcık, Halil, **Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 283.

bölgelerin kurulanması amacı ile üretilip hamamda kullanılan havlular geçmişte ana maddesi ipekten olan dokuma parçalarıdır. Geçmişteki ipek kalitesinin yerinin günümüzde pamuklu dokuma kumaşlarına bırakmıştır. Zaman geçtikçe havluların kenarlarına el işçiliği ile yapılan oyma ve boncuk süslemeler müşterilerin ilgisini çekmiş ve Osmanlı son döneminde hamamda ve hamam bohçalarında yerlerini almışlardır.[74] Hamama giden misafirler bohça hazırlarken ilk baş sırada konulanlar arasında havlu yer almaktadır. Havlular gelin hamamlarında düzenlenen bohçalarında vazgeçilmezidir. Hamama genelde bele bağlamak için büyük boyutta olmak üzere bir, omuza atmak için orta boyutta bir ve saçlara sarmak için en küçük boyutta bir tane olmak üzere toplamda üç adet havlu üç adet havlu getirilmektedir.[75]

Resim 1.25. Hamamda Kullanılan Peştamal[76]

[74]Perk Haluk, **Eski Çağdan Günümüze Anadolu'da Hamam Kültürü**, Haluk Perk müzesi yayınları, İstanbul 2018, s. 220.
[75] Büyüktanır, Faruk. Geçmişten Günümüze Sivas'ta Hamam Kültürü, **Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi, 2009, s. 230.
[76] Perk Haluk, **Eski Çağdan Günümüze Anadolu'da Hamam Kültürü**, s. 222.

Resim 1.26. İşlemeli Hamam Havlusu[77]

1.8. Hamam Bohçasında Bulunan Eşyalar

Geleneksel Hamam kültüründe temizlenme sırasında kullanılmakta olan belirli eşyalar vardır. Bu eşyaları müşteriler hamama gelirken yanlarında getirebilirken aynı zamanda ürünleri hamamdan belirli bir ücret karşılığında satın alabilmektedirler. Temizlenmeye gelen kişiler yıkanırken kullanacakları malzemeleri kumaştan yapılan bohçalara koyup hamama gelmektedirler.

1.8.1. Nalın

Nalın sözcüğünün kökeni Arapça dan gelmektedir. “iki nal, iki çift ayakkabı” anlamına gelen bu kelimenin karşılığı ıslak ve çamurlu yerlerde giyilen ayakkabıdır. Kullanım alanları oldukça geniş olan nalınlar, fırın, berber dükkanını gibi ıslak zemini olan ve temiz tutulması gerekli olan yerlerde kullanılırken en yaygın kullanıldığı yer ise hamamlardır. Kadın hamamlarının vazgeçilmezi olan 8-10 cm yüksekliğinde olan ayakkabılar gürgen ağacı gibi oldukça dayanıklı malzemelerden yapılmaktadır. Kadınların Hamam bohçasından eksik olmayan nalınlar, özelliklede yeni gelin olacak kızlara erkek tarafında armağan edilen ve hamam bohçasında bulunması gerekenlerin başında

[77] Perk Haluk, **Eski Çağdan Günümüze Anadolu’da Hamam Kültürü**, s. 223.

gelmektedir.[78] Gelinlere hediye edilen nalınların dış görünüşüne de büyük önem verilir. Üzerindeki sim işlemeli detayın üzerinde bulunan ufak püskül yalnızca gelinler tarafından giyilen nalınların üzerinde bulunmaktadır.[79] Nalınların malzemeleri aynı zamanda giyen kişinin nasıl bir aileden geldiğini belli eder örneğin Sedef ve gümüş işlemeleri olan ve ana malzemesinde bunları bulunduran nalınları çoğunlukla varlıklı kadınlar giyerken düz ve ağaç işlemeli nalınları ise orta gelirli kadınlar giymektedir.[80] Varlıklı ailelerin kadınları ana malzemesi ağaç olan nalınları sarraflara verir ve ahşabın yer ile temas eden kısımları dışındaki her yeri sarraflar tarafından gümüş ile kaplatılarak gösterişli bir görünüm elde edilmekteydi.[81] Özenle hazırlanan bu nalınlar hamama gelen hanımların ayaklarını süslerdi.

Resim 1.27. Osmanlı 19. Yüzyıl Sedef İşlemeli Nalın Örneği[82]

[78] Bozyiğit Esat, "Nalın", **Millî Folklor Dergisi**, Sayı 18, İstanbul, 1993, s. 50.
[79] Bey, Abdülaziz**, Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri**, s. 230.
[80] Buluz, H. "Hamam Geleneklerimiz", **Türk Folkloru Dergisi**, Sayı 59, İstanbul, 1984, s. 21-22.
[81] Üçer, Müjgan "Sivas'ta Hamam Gelenekleri", **Türk Folkloru Dergisi**, Sayı 31, İstanbul 1982, s. 16.
[82] Kolektif, **Ab-ı Hayat; Geçmişten Günümüze İstanbul'da Su ve Su Kültürü**, s. 214.

Resim 1.28. Osmanlı 19. Yüzyıl Sedef Kakmalı Nalın[83]

1.8.2. Tarak

Eski hamam eşyaları arasında neredeyse en orijinal eşyalardan biri taraktır. [84] Tarağın tarihsel serüvenine bakıldığında insanların tarakları bozulan saçlarını şekiller vererek düzelttiği bir gereç olarak kullandıkları bilinmektedir. [85] Saçları düzenlemeye yarayan bu alet elbette yıkanma sonrasında birbirine karışan saç tellerini açmak için hamamlarda en çok kullanılan ve hamam bohçasının olmazsa olmazı olan eşyalar arasında yerini almıştır. Kadınların hamama giderken yanlarına aldıkları taraklar dörtgen şeklinde olup bir tarafı çok az aralıklı diğer uç tarafı ise seyrek dizilen dişlerden oluşmaktadır. [86] Hamama gelen misafirler yıkandıktan sonra saçlarını taraklar sayesinde tarayarak bu sayede yıkanan saça şekil vererek hamamdan düzenli bir saç sekli ile çıkmışlardır. Gelin bohçalarında bulunan

[83] Kolektif, **Ab-ı Hayat; Geçmişten Günümüze İstanbul'da Su ve Su Kültürü**, s. 212.
[84] Üçer, **Sivas'ta Hamam Gelenekleri**, s. 18.
[85]Perk Haluk, **Eski Çağdan Günümüze Anadolu'da Hamam Kültürü**, Gaziantep Büyükşehir Müzesi Hamam Müzesi Yayınları, İstanbul 2018, s. 258.
[86] Bey, **Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri**, s. 230.

taraklar günlük kullanılan taraklara göre daha işlemeleri ve değerli taşlardan yapılmış ve geline yakışır gösterişli bir görünüm verilmiştir.

Resim 1.29. Gümüş Kaplamalı Kemik Tarak[87]

1.8.3. Kildan

Gelin hamamlarında ve normal olarak hamama gelen kadınların yanına aldığı olmazsa olmaz şeylerden biri ise içine Kil, Lif, Kese, Sabun gibi hamam malzemelerinin konulduğu bakır veya pirinç malzemelerinden yapılan "Kildan" adı verilen kaplardır. Bir çeşit el çantasına benzeyen ve içine konulan ıslak ürünlerin suyunu akıtması için kildanlığın alt kısmı delikli bir şekilde yapılırdı. Bu hamam malzemelerinin taşındığı kaplar yıkanmaya gelirken insanların hamamlara getirdiği bohçaların yanında elde taşınıp hamama getirilirdi. Eşyaların içine konulduğu bu kap müşterilerin isteklerine ve maddiyatlarına göre bakır, gümüş ve pirinç gibi madenlerden yapılarak dışının süslemesi içinde büyük bir çaba gösterilirdi. [88] Dış görünüşüne bu kadar önem verilen ve içerisinde malzemeler bulunan kildanı hamam içerisine girildiğinde maddi durumu iyi kişilerin kildanlarını görevli olan

[87] Kolektif, **Eski Tas Eski Hamam**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, Kasım 2009, s.253
[88]Büyüktanır, **Geçmişten Günümüze Sivas'ta Hamam Kültürü**, ss. 227-257.

natır taşıyarak misafirin yıkanacağı yere kadar kildanlığı götürürdü.[89] Hizmetli olan natır hem misafire hizmet ederken hem de hamamdaki temizlik gibi ihtiyaçlarına yardım ederek yaptığı özel hizmetin karşılığını müşterisinden fazlasıyla almaktadır.

Resim 1.30. Pirinç Malzemeli Kildan[90]

1.8.4. Sabun

Yağlı veya kirli bir bölgenin temizlenmesine yarayan sabunlar hamamda en çok kullanılan malzemelerden biridir. Temizliğin sudan sonra ikinci Ana maddesi olan sabunlar hamamlara özel desenlerde ve farklı kokularda yapılmaktaydı. Genelde çiçek kokularından yapılan sabunların şekilleri farklılık göstermektedir. Sabun olmayınca evlerde ve hamamlarda saç ve vücut yıkamak için kil kullanılmıştır.[91] Temizlik açısından kalıp sabunun kullanılması günümüzde hala en çok kullanılan temizlik yöntemidir.

[89] Üçer, **Sivas'ta Hamam Gelenekleri**, s. 18.
[90] Kolektif, **Eski Tas Eski Hamam**, s. 218.
[91] Tansuğ Sabiha, "Türk Hamam" **Türkiyemiz Dergisi**, 1984, Sayı 44, s. 7-8.

Resim 1.31. Edirne'de Üretilen Bir Sabun[92]

1.8.5. Kese

Hamama gelen kişi yıkanırken vücudundaki kirleri ovarak çıkarabilsin diye kullanılan ele geçmeli kese şeklinde olan sert bezdir. Bezin yapısı sayesinde yıkanan kişi daha kolay kirlerinden arınmaktadır.[93]

Resim 1.32. Kalıp sabun ve İpek Hamam kesesi[94]

[92] Tansuğ, Sabiha, **"Türk Hamam"**, s. 8.
[93] Güven, Hülya, "Bursa'da Hamam Kültürü" **Prusa Dergisi**, Sayı 8 (Temmuz, Ağustos, Eylül), 2016, Yıl 2, s. 45.
[94] Kayaoğlu, **Eski İstanbul'da Gündelik Hayat**, s. 48.

1.8.6. Keyfiye

Gelin hamamı yapılacak olan kız mekana girerken omuzlarına keyfiye adı verilen dokuma maddesi ipek olan örtüyü almaktadır. Bu örtü sayesinde gelin hamamına çağrılan misafirler arasında gelinin kim olduğu anlaşılır. Gelin hamamlarının vazgeçilmezi olduğu için hamam bohçalarında yerini almaktadır.[95] Üzerinde bulunan işlemeler kişinin isteğine göre değişkenlik göstermektedir.

[95] Güven, **Bursa'da Hamam Kültürü,** s. 44.

BÖLÜM 2

OSMANLI HAMAMLARI

2.1. Osmanlı Hamamlarının Halk Üzerindeki yeri ve Önemi

Osmanlıda dönemin ilk dönemlerinde çok fazla yaygın olmayan hamam kültürü zamanla herkes tarafından bilinip yaygın bir hale gelmiştir. Toplumda erkekler sokaklarda kahvehanelerde sosyalleşirken, kadınların gün içinde çarşıdan başka çıkacak yerleri yok denecek kadar azdır. Bu durum kadınların erkeklere oranla daha asosyal olmalarına neden olurken kadınların evden çıkması ve zaman geçirmesi için herhangi bir alan çok az sayıda idi. Hamamların zaman geçtikçe yaygınlaşması ile birlikte toplum hem temizlik hem de ruhsal temizlik açısından hamamları tercih etmişlerdir. Hamama gelen insanlar yaşadıkları üzüntüyü de mutluluğu da burada arkadaşları ve diğer misafirler ile paylaşırken aynı zamanda toplumsal olaylarında yaygın olarak konuşulma merkezlerinden birisi hamamlar olmuştur. Zaman geçtikçe artık sadece sohbet ve temizleme alanı olmayıp aynı zamanda kutlamaların yapıldığı hamamlar çoğu zaman divan şiirlerinde de dizelere dökülmüşlerdir.

Halkın temizlenmesini, sosyalleşmesini ve güncel olaylardan haberdar olmasını sağlayan hamamların toplum açısından önemi büyük olmuştur.[96] Bir süre sonra yaygınlaşan hamam olgusu zaman geçtikçe kültür üzerinden edebi metinlere de yansımıştır. Efsane, masal, mani ve türkülerde sıklıkla karşılaşılan hamam kelimesi en çok atasözlerinde geçmektedir. Bu sözler incelendiğinde sadece hamam üzerine söylenen "Hamama giden kurna beğenmez, düğüne giden zurna beğenmez", "Hamama giren terler" , "Gurbette övünmek, hamamda türkü söylemeye benzer" gibi sadece hamamlar için söylenen atasözlerinin dilden dile geçmesi aynı zamanda toplumun hafızasında hamamların derin bir yer edinmelerinin en büyük göstergelerinden biridir.[97] Bu sayede hamamlar hem hafızalarımıza kazınırken bir yandan da halk kültürünün ve edebi metinlerin

[96] Akkese, "**Gideyim de Kendimi Bir Çiğneteyim" Yabancı Seyyahlara Göre Osmanlı Hamam Kültürü**, s. 135.
[97] Ilıcak, "**Kültürel Bir Değer Olarak Hamam ve Efsanelerde Kullanılışı**," s. 3590.

gelişmelerinde önemli bir rol oynamaktadır. [98] Bu edebi metinler sayesinde hamamlarla ilgili bazı bilgiler günümüze dek taşınmış okuyucularını bilgilendirmiştir.

2.1.1. Hamam Ücretleri ve Hamamların Osmanlı Ekonomisine Etkisi

Hamamlar Osmanlı devletine ve kurucu sahiplerine gelir getiren vakıflar arasında yer almaktadır. Hamamları genel olarak çok sayıda insan temizlenmek için kullanırdı bu durum yıkanma merkezi haline gelen bu yeri Osmanlı ekonomisine büyük ölçüde katkı sağlayan bir mekan haline getirmiştir. Hamama girerken ödenen ücret Türkler için iki akçeyken yabancı misafirler için beş veya altı akçe arasında olduğu bilinmektedir. [99] Bu ücretler yalnızca hamama giriş ücreti olurken müşterinin hamamda almak istediği hizmete göre ödenen ilave ücret artmaktadır.Osmanlı döneminin genelinde çok yaygın olan hamam kültürünün ekonomiye olan yansımaları büyük ölçüde olmuştur. Osmanlıda halka yardım ve belirli bir hizmete yaraması amacı ile kurulan vakıflar Osmanlı şehir yapısının gelişmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Farklı kamu hizmetleri vakıflar tarafından destek görmüş ve bu destekler sayesinde devlete bütçe anlamında büyük bir yardım sağlanmıştır. Vakıflar tarafından sağlanan yardımlar sayesinde devlet halk için daha önemli olan ihtiyaçları karşılamıştır.[100] Şehrin gelişiminde büyük bir etki sağlayan vakıflar şehrin en işler noktalarına hamamlar kurarak hem gerekli işçi alımını yapıp halka iş imkanı sağlıyor hem de şehrin ekonomik hayatını canlandırıyordu. Ekonomik hayatında canlanmalar olan şehir zamanla iş göçü almaya başlayarak insanların şehri tercih etmesi sebebi ile şehirdeki hanlar, çarşılarda bu sayede para kazanmaya başlamıştır. Göç ile insanların gelmesi sadece hamamlar üzerinden değil genel olarak kurulan yerler üzerinden ekonomiye bir katkı sağlamaktadır. Yeni yerleşim yerlerine kurulan vakıfların içinde olan hamamlar ziyaretçi çekerek bu sayede o bölgenin görülüp tanıtılmasını ve büyümesini sağlamaktadır. [101] Kurulmuş olan vakıf külliyelerinde bir bölgeye kurulmuş camiden sonra en çok hamamların inşa edilmiş olması hamama olan yoğun ilgiyi gösterirken hamamların yoğun talep edilmesi ve yüksek kazanç elde edilmesi sayesinde

[98] Çalışır Gülsüm, Uncu Gonca, Ünal Aleyna Makbule "İletişim Bakış Açısıyla Hamam Kültürü'" **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, Cilt 7, 2019, Sayı 2, ss. 1246, 1263.
[99] Schweigger, Salomon, **Sultanlar Kentine Yolculuk**, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınları, İstanbul, 2014, s. 131.
[100] Berki Şakir, "Vakfın Mahiyeti" **Vakıflar Dergisi**, 1969, Sayı 8, s. 1.
[101] Sırım Veli, "Bir Finansman Kaynağı Olarak Vakıflar: Osmanlı Örneği" **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,** Cilt 6, 2017, Sayı 6, s. 24.

hayır eserlerine gelir olarak verilmesi, bu mekanların inşa edilmelerinde destekleyici bir unsur haline gelmiştir. [102]

2.2. Roma Hamamından ile Osmanlı Hamamlarına Geçiş Süreci ve Değişimler

Eski Roma'da "Balneae, Balneum,Thermae" gibi hamam veya hamamlar anlamına gelen bu kelimeler sıklıkla kullanılırken Yunanca anlamı konforlu ve büyük alan olan 'Thermae' kelimesi çoğunlukla sıcak suyu olan ve alan olarak geniş hamamlar için kullanılan bir kelime olmuştur. Günümüzde sıklıkla karşımıza çıkan 'Termal' kelimesi 'Thermae' kelimesinin günümüze ulaşarak değiştirdiği ismidir.

Toplumun şifa arayıp dinlendiği yer olan termal sıcak sular halk arasında şifalı su diye geçtiği bilinmektedir. Tıpkı Osmanlı da olduğu gibi Roma hamamlarına toplumun gelmesindeki tek amaç yıkanmak ve temizlenmek değildi. Hamamlar halkın toplanıp zaman geçirdiği ve güncel olaylardan haberdar oldukları yerlerdi. Yıkanmanın ve sosyalleşmenin dışında Osmanlıda görülmeyen ancak Roma hamamlarında gerçekleşen faaliyetlerden ilki spor yapmaktır. Spora kabiliyetleri olan Roma halkı çoğu zaman hamamları spor yapmak için kullanmıştır. Osmanlıda Hamamlar halkın gündelik zamanının çoğunu geçirdiği bir yer olsa da, yine de Roma hamamları kadar donanımlı bir yer olmamıştır. Yeme-içme faaliyetlerinin de gerçekleştiği hamamların büyük bir çoğunluğunda kütüphanede bulunması hamamların sadece yıkanıp sosyalleştiği bir alan değil aynı zamanda spor yapıp bilgilenip yeni bilgiler edindiği bir yapı özelliği de taşımaktadır.[103] Osmanlı hamamlarındaki soyunmalık, ılıklık, sıcaklık bölümleri gibi Roma hamamları da birbirinden farklı amaçlar için kullanılan bölümlerden oluşmaktadır. Bu bölümler hamam binasının ilk giriş kısmından başlar, hamama girmeden önce bina dışında dik sütunlar ile çevrili bir alan olan ve farklı spor dallarının yapıldığı bu yere Palaestra adı verilir. Hamam içine girildiğinde giriş bölümünde soyunmak ve fazla eşyaları bırakmak amacı ile kullanılan apodyterium kısmı ziyaretçileri karşılarken soyunmalık kısmından hamamın soğuk su ile yıkanmak için kullanılıp hem de hamama gelen misafirlerin yüzebilecekleri kadar büyüklükte bir havuz bulunmaktadır. Hamamın soğukluk olarak kullanıldığı bu bölüme Frigidarium ismi

[102] **Eyice,** "Hamam" s. 414.
[103] Özer, S. Yasemen, "Roma Dönemi Hamamları ve Kaunos Roma Hamamı Mimarisi" **Bilim Teknik Dergisi,** 2011, Sayı Ocak, s. 49.

verilmektedir. Bahsedilen kısımlardan sonra hamamın ılıklık kısmı olan Tepidarium isimli bölüm gelmektedir. Bu bölümün kullanım amacı tıpkı Osmanlı hamamlarında olduğu gibi halkın dinlenmesi üzerine yapılan bir bölümdür. Hamamın en sıcak yeri olan Caldarium bölümünde sıcak su ile yıkanılır sudan çıkan sıcak buhar sayesinde ter atılırdı. Tıpkı Osmanlı hamamının sıcaklık kısmında bulunan harem kısımları gibi Roma hamamlarının da bu kısmında tek kişilik odacıklar yer almaktaydı. Osmanlı hamamları ile bazı konularda benzerlik gösteren bu hamamların belki de Türk hamamları ile en benzer yönü hamamın ısıtma kısmında kullanılan tekniğin aynı olmasıdır. Her iki hamamda da hamamların külhan kısmında yakılan odunların verdiği sıcaklık yer döşeme taşının altından dolaşarak yerden hamamı ısıtırdı.[104] İki ayrı toplumun hamam kültürü karşılaştırıldığında benzerlikler kadar, çok farklılıklarında bulunduğu görülürken bu farklılıkların toplumların inanç, yaşayış biçimi ve diğer çeşitli özelliklerine göre çeşitlilik göstermektedir.

2.3. Osmanlı İstanbul'undaki Hamamlar

Osmanlı'da gün geçtikçe popüler hale gelen hamam kültürü ile birlikte İstanbul'da Avrupa yakası ve Anadolu yakalarına yeni hamamlar inşa ettirilmiştir. Avrupa yakasında hamamlar en çok Fatih ilçesinde yer alırken Anadolu yakasındaki hamamların geneli Üsküdar'a inşa edilmiştir. Avrupa yakasında daha fazla kişinin yaşaması ve buna bağlı olarak taleplerin sayıca daha yüksek olmasından kaynaklı Avrupa yakasında diğer yakadan daha çok hamam bulunmaktadır. İstanbul'daki hamamlara bakıldığında çok sayıda hamam inşa ettirilmiş olmasına rağmen günümüze kadar dayanamamış veya üzerine başka bir mekan inşa edildiği görülmüştür. Bazı hamamların ancak yerleri tahmin edilerek kesin olmamakla birlikte saptanmıştır. Ancak bu yer tespitleri maalesef ki mekanların işlevleri hakkında bilgi edinmemize herhangi bir katkısı olmamaktadır. [105] Bu dönemdeki İstanbul hamamlarında Gayrimüslimlere ücretlerini ödemeleri karşılığında hizmet vermektedir.[106] Hamam'a gelen gayrimüslimler normal müslüman halk ile aynı renk peştamal giymezken bu kişilere ayırt edilmek amacı ile farklı desen ve renklerde peştamaller verildiği bilinmektedir.

---

[104] Eyice, **"Hamam"** s. 402-430.
[105] Wolfgang Müller-Wiener, **İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası**, çev. Ülker Sayın, İstanbul, 2001, s. 48.
[106] Michael Heberer von Bretten, **Osmanlıda Bir Köle-Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588**, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınları, İstanbul 2016, s. 292.

2.4. Osmanlı Dönemi İstanbul Hamamlar Tablosu

Osmanlı Dönemi İstanbul'unda çok sayıda hamam inşa ettirilmiştir. Avrupa yakasında toplamda 79 hamam bulunmaktadır. Avrupa yakasında bulunan hamamların büyük bir çoğunluğu Beyoğlu ve Fatih semtleri olurken Anadolu yakasında bulunan toplamda 21 hamamın çoğunluğunun Üsküdar semtinde olduğunu tablodan görmekteyiz. Bölgeye göre hamam yoğunluk oranları nüfusun fazla olduğu alanlarda artarken nüfus yoğunluğunun az olduğu semtlerde hamam sayısı diğer yerlere göre azdır.

Tablo 2.1. Avrupa Yakasında Bulunan Hamamlar

Acemoğlu Hamamı	Fatih
Acı Hamamı	Fatih
Ağa Hamamı	Fatih
Ağa Hamamı	Beyoğlu
Akbıyık Hamamı	Fatih
Arabacılar Hamamı	Fatih
Bahçeli Hamamı	Beyoğlu
Balat Hamamı	Fatih
Beyazıd Hamamı	Fatih
Beşiktaş Hamamı	Beşiktaş
Bostan Hamamı	Fatih
Cağaloğlu Hamamı	Fatih
Çavuşbaşı Hamamı	Beyoğlu
Çemberlitaş Hamamı	Fatih
Çinili Hamamı	Fatih
Çorlulu Ali Paşa Hamamı	Beyoğlu
Çömlekçiler Hamamı	Eyüp
Çukur Hamamı	Fatih
Çukurcuma Hamamı	Beyoğlu
Davut Paşa İskelesi Hamamı	Fatih
Eski Yeni Hamamı	Eyüp
Eyüb Türbe Hamamı	Eyüp
Firuz Ağa Hamamı	Beyoğlu
Galatasaray Hamamı	Beyoğlu
Gedik Paşa Hamamı	Fatih
Hacı Evhaddin Hamamı	Fatih
Haseki Hürrem Sultan Hamamı	Fatih
Hançerli Sultan Hamamı	Fatih
Havuzlu Hamamı	Fatih
Haydarpaşa Hamamı	Fatih
Horhor Hamamı	Fatih
Hürriyet Hamamı	Beyoğlu

İshak Paşa Hamamı	Fatih
İstinye Hamamı	Sarıyer
Kadırga Hamamı	Fatih
Koca Mustafa Paşa Hamamı	Fatih
Küçük Ayasofya Hamamı	Fatih
Mahmud Paşa Hamamı	Fatih
Mehmed Ağa Hamamı	Fatih
Merkez Efendi Hamamı	Zeytinburnu
Mihrimah Sultan Hamamı	Fatih
Ortaköy Hamamı	Beşiktaş
Örücüler Hamamı	Fatih
Sofular Hamamı	Fatih
Sultan Süleyman Hamamı	Fatih
Sütlüce Hamamı	Beyoğlu
Şengül Hamamı	Fatih
Şifa Hamamı	Fatih
Tahta Minare Hamamı	Fatih
Vezneciler Hamamı	Fatih

Tablo 2.2. Anadolu Yakası Hamamları

Ağa Hamamı	Üsküdar
Altunizade İsmail Paşa Hamamı	Üsküdar
Ayazma Hamamı	Üsküdar
Aziziye Hamamı	Kadıköy
Kuzguncuk Batak Hamamı	Üsküdar
Beykoz Hamamı	Beykoz
Beylerbeyi Hamamı	Üsküdar
Bulgurlu Hamamı	Üsküdar
Büyük Hamamı	Üsküdar
Çarşı Hamamı	Kadıköy
Çinili Hamamı	Üsküdar
İcadiye Dağ Hamamı	Üsküdar
Kartal Hamamı	Kartal
Köçeoğlu Hamamı	Kadıköy
Küçük Hamamı	Üsküdar
Maltepe Hamamı	Maltepe
Rum Mehmet Paşa Hamamı	Üsküdar
Selamsız Hamamı	Üsküdar
Selimiye Hamamı	Üsküdar
Toptaşı Hamamı	Üsküdar
Yöros Kalesi Hamamı	Beykoz

2.5. Osmanlı Dönemi Kadın Hamamı Kültürü

Osmanlı döneminde kadınların günlük dışarı çıkıp zaman geçireceği yerler oldukça kısıtlıydı. Bir kadın yanında başka bir kişi olmadan tek başına sokağa çıkması dini sebepler nedeni ile yasakdı. Sokağa tek başına çıkan bir kadın görüldüğünde bu durum çevredeki toplum tarafından garip karşılanırdı. Bu durum farklı söylentilere neden olmuşturken bundan dolayı kadınların yaşamları ya evde ya da sarayda yaşadıkları harem dairesinde geçmektedir. Kadınların toplumsal hayatta sokağa çok fazla çıkamadığı için yerleri de yok denecek kadar azdır. Kadınlar hamama giderken tek başına gitmek yerine yıkanmayı daha keyifli bir hale getirmek için çevresindeki arkadaş ve akrabalarını da yanlarına alarak hamama gitmişlerdir. Hamama gelmeden önce kadınlar tüm günü geçirecekleri bu mekanda yıkanıp eğlenirken aynı zamanda da karınlarını doyurmak için dolma, börek gibi yiyecekler hazırlayıp hamama gelirken yanlarında bu yiyecekleri de getirirlerdi.[107] Hamamda kadınlar yaptıkları bu hazırlıklarla karınlarını doyururken bir yandan da şarkılar ve türküler söyleyerek bu mekan içerisinde keyifli zaman geçirmişlerdir.

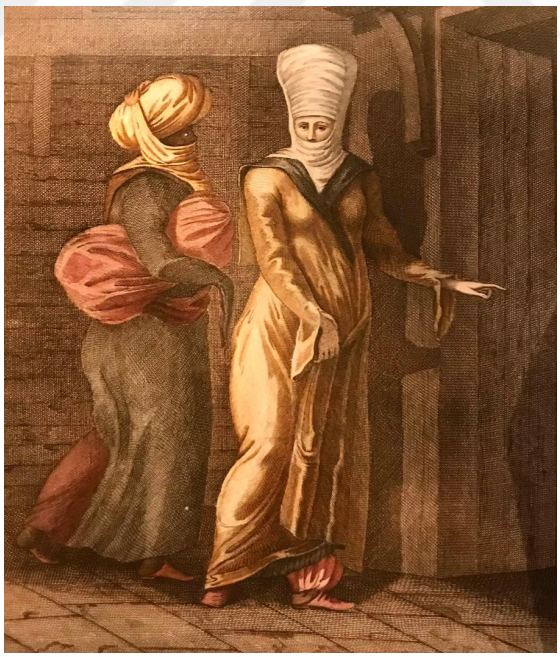

Resim 2.1. Osmanlı Hanımı Yabancı Yardımcısı ile Birlikte Hamam'a Girerken[108]

[107] Faruk Büyüktanır, **Geçmişten Günümüze Sivas'ta Hamam Kültürü**, s. 33.
[108] Kolektif, **Ab-ı Hayat; Geçmişten Günümüze İstanbul'da Su ve Su Kültürü**, s. 80.

Yıllar içinde hamamda kendilerine ait bir alan yaratan kadınlar haftanın belirli günleri birbirleri ile sözleşip bu mekanları bir buluşma merkezi haline getirmişlerdir. Bu mekanlar bir süre sonra kadınların bir araya geldikleri kahvehaneler gibi olmuş ve mahalledeki tüm dedikoduların yapıldığı bir yer haline gelmiştir.[109] Zaman geçtikçe bu alanlarda geleneksel kutlamalarda yapan kadınlar uzun yıllar boyunca hamamlarda hem temizlenip hem de arkadaş ve akrabalarını görerek zaman geçirdiği mekanlardan olmuştur. Bu kültür yüzyıllar sonra her konuta bir yıkanma yeri yapılınca yerini kadınların turistik amaçlı veya belli zamanlarda istekleri üzerine geldiği bir yere bırakmıştır.

2.6. Osmanlı Dönemi Erkek Hamam Kültürü

Osmanlı döneminde erkeklerin sosyalleştiği alanlar kadınlara bakıldığında daha fazla sayıdadır. Gündelik olarak çarşı, kahvehane gibi yerlerde zaman geçiren erkekler hamamların yaygınlaşması ile birlikte, sosyalleşme alanlarına bir yenilik olan bu mekanları sıklıkla tercih etmişlerdir. Erkek misafirler gidecekleri hamamı genellikle oturdukları mahalleye en yakın hamamlar veya ücret olarak düşük fiyatta olan yıkanma mekanlarını tercih ederlerdi. İstanbul şehrinde her bütçeye göre hamam bulunmaktaydı. Küçük yaşta olan erkek çocukları belirli bir yaşa kadar hamama anneleri ile gelirken, çocuk fiziksel olarak büyüdüğünde artık hamamdaki kadın misafirlerin rahatsız olmaması için hamama babası ile giderdi. Babası ile erkekler hamamına giden çocuk, o yaştan sonra artık akrabaları ve arkadaşları ile birlikte hamama gitmiştir.

Hamam çalışanları bölgede bulunan hamamın büyüklüğüne göre değişkenlik gösterirken Erkekler hamamında da tıpkı kadınlar hamamında olduğu gibi misafirlere hizmet vermesi açısından görevli çalışanlar bulunmaktadır. Hamamda erkekleri yıkama görevini üstlenen kişilere tellak ismi verilir. Tellaklar belirli bir ücret karşılığında erkeklere yıkama hizmeti vermektedirler. Küçük yaşta çıraklıktan yetiştirilen tellaklar erkekler hamamının sembollerinden biri haline gelmişlerdir. Hamamda diğer hizmetler için çalışan tellak, külhancı, kahveci, hamam berberi gibi çalışanlar görev yapmaktaydı. Hamam içinde en çok faaliyet gösteren mesleklerden biri ise berberlerdi. Mekan içinde küçük bir alanda görev

[109] Lady Montagu, **Türkiye Mektupları**, Tercuman 1001 Temel Eser Yayınları, İstanbul 1973, s. 37.

yapan berberler hamama gelen misafirlerin saç ve sakallarını istenilen şekilde keserek müşterinin tıraş ihtiyacını da hamam içerisinde karşılardı. Kadınların hamama gelirken yanlarında getirdiği hamam bohçalarındaki çeşitliliğe erkekler hamamında çok rastlanılmazken hamam malzemelerinin ve havlularının kadınlarınkine kıyasla daha sade ve işlemesiz olduğu bilinmektedir.[110]

Resim 2.2. Erkekler hamamı, kartpostal, İstanbul. XIX. Yüzyıl [111]

Hamam kültürü kadınlar için ne kadar öneme sahipse erkeklerinde hem temizlik hem de sosyalleşme alanlarından biri olduğu için önem arz etmektedir. Hamama birbiri ile

[110] Topçu, **Erkekler Hamamı**, s.181-182.
[111] Topçu, **Erkekler Hamamı**, s. 184.

haberleşip gelen erkekler, çarşı ve kahvehanelerde geçirdikleri zamandan arta kalan vakitlerini hamamlarda dostları ile muhabbet ederek geçirmektedirler.

2.7. Osmanlı Gelin Hamamı Kültürü

İnsanların sosyalleşmek için bir araya geldiği hamamlarda yapılan birbirinden farklı eğlenceler bulunmaktadır. Bunlardan en çok yaygın olanı düğünden bir gün önce büyük bir eğlence ile yapılan "gelin hamamıdır". Eğer ailelerin durumu iyi ise hamam misafirlere özel olacak şekilde belirli saatlerde kapattırılır ve hem kız tarafının hem de erkek tarafının misafirleri kutlamanın yapılacağı hamam'a davet edilirdi. Sabahın erken saatlerinde gelin ilahiler ile birlikte hamama getirilir. Natıra bir miktar ücret verilir ve gelin olacak kız görevliye yıkatılır. Bu sırada eğlence için çağırılan sıracı adı verilen çalgı ekibi saz eşliğinde şarkılar çalar ve bunlarla birlikte danslar edilir şarkılar söylenir ve gelin oynatılırdı. [112] Eğlence devam ederken gelinin oturduğu alandaki yerde üç tane mum yakılır, gelinin saç uçları tahta veya gümüş ham maddesi olan daire şeklindeki bir aynanın üzerine kesilerek gelinin yüzünü örtecek şekilde kırmızı "duvak" adı verilen bir tül örtülür. Eline mumları alan misafirler arasındaki genç kızlar diğer ellerine de tefleri alarak gelin ile birlikte hamamın soğukluk kısmında bulunan mermer havuzun etrafında çalan dümbelekler eşliğinde üç kere tur atarlardı. Lady Montagu İstanbul anılarını yazdığı kitapta şu sözlerle gelin hamamını anlatmıştır. *"Hamamda iki yüze yakın kadın vardı. Evli ve dullar hamam dairesinin kenarlarındaki mermer setlere oturuyorrlar, kızlardan iki tanesi gelini karşılamak için kapıya doğru gittiler. Gelinin elbiseleri hep mücevherlerle süslü ağır kumaştan yapılmıştı. O sırada genç kızlardan meydana gelen alayda öndekiler şarkı söylüyor diğerleride bunları tekrarlıyordu.Alay bitince geline mücevher, kumaş, mendil gibi hediyeler verildi. Gelin hanım teşekkür etmek için hediye veren kişilern ellerini öperek bu armağanları kabul ediyordu."*[113] Gelin hamamı her ne kadar eğlenceli olsa da gelin havuz başında dönerken duygusal türküler söylenip anne evinden ayrıldığı için misafirlerin söylediği şarkılar eşliğinde ağlatılmaya çalışılırdı. Tören bitiminde önceden hazırlanan birbirinden lezzetli yiyecekler göbek taşına dizilir ve hamama misafir olarak davet edilen yakınlar burada hem

[112] Savaşan, O. "Hamam Adetleri" **Folklor**, 1970, Sayı 16, s. 55.
[113] Lady Montagu, **Türkiye Mektupları,** s. 132-133.

yemek yiyip hem de şarkılar söyleyerek eğlenirdi. Bu eğlence akşama kadar kapatılan hamamda devam ederdi. [114]

Osmanlı döneminde hem erkek hemde kadın hamamlarında düzenlenen eğlencelere bakıldığında gelin hamamlarının diğer eğlencelere göre daha uzun sürdüğü ve daha çok hazırlık gerektiğini görülmektedir. Bazen yapılan hazırlıkların günlerce sürdüğü gelin hamamı kutlamalarındaki süsler ve eşyalar aileler tarafından özenle seçilmektedir. Gün boyu süren gelin kutlaması hamama katılan misafirler muhabbet ve eğlenceler ile vakit geçirirken dönem hamamları şehir içinde sosyal hayatta fazla rolü olmayan kadınların yeni insanlar ile tanışıp sosyalleştiği eğlence yerleri halini almıştır.

2.8. Gelin Hamamına Hazırlık Süreci

Gelin hamamının yapılacağı yer günler öncesinden ailelerin yaşadıkları yere en yakın konumda olan bir hamam olacak şekilde seçilir. Ayarlanılması düşünülen hamamın ortamına ve iç genişliğine bakılarak hazırlıkların hangi hamamda yapılacağına kesin karar verilir. Hazırlık süreci yapılacak olan hamam davetinin büyüklüğüne göre değişim göstermektedir. Süslemeli ve bol yemeğin olacağı hamamlarda hazırlık işleri birkaç gün sürebilmektedir. İstanbul'da en gözde gelin hamamı yapılan yerler arasında Sultanahmet'te yer alan Kazasker Hamamı ve Çinili hamam gibi en çok uğrak yeri olan hamamlar yer almaktadır.[115] Düğün öncesi yapılacak olan gelin hamamında en büyük amaç gelinin düğüne hazırlanmasıdır. Düğünü olacak genç kız düğün öncesi yapılan gelin hamamı sayesinde temizliğini sağlarken belki de ruhsal olarak evliliğe hazırlanmaktadır.[116]

2.9. Kına Hamamı

Kültürümüzde sağlık ve Kozmetik alanında yaygın olarak kullanılan kınanın diğer bir kullanım alanı ise "Kına Hamamı" ve "Kına Gecesi" adı verilen evlenecek olan gelinler

[114] Tansuğ, Sabiha, "Türk Hamamı Törenleri", **Sanat Olayı Dergisi**, 1981, Sayı 8, s. 26-27.
[115] Topçu, Ercan, "Erkekler Hamamı ve Gelin Hamamı" **Z Dergisi**, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Sayı 2017, 2 Güz, s. 185-187.
[116] Akyol, Pınar Kasapoğlu, "Suyla Arınmadan Modern Zamanların Gelin Hamamına; Karacabey Gelin Hamamı", **Folklor Edebiyat Dergisi**, 2020, Sayı 26, ss. 697-705.

için düğünden önce yapılan kutlamalarda gelinin ve damadın eline yakılması geleneğidir. Kına yakmak yaşanılan sevinci belli etmek ve düğünü olan çifte şans ve bolluk getirmesi için yapılan bir adettir. [117] Hamam masraflarının erkek ailesi tarafından karşılandığı bu gelenekte gelin büyük bir kutlama ile beraber kaldığı evden hamama getirilir ve hamamda görevli olan natır tarafından önce güzelce bir yıkanırdı. [118] Yıkanma bittikten hemen sonra gelinin bohçasında bulunan hafif işlemeleri havlular sayesinde gelin kurulanır ve nispeten daha düz olan havlular ile kurulandıktan sonra yine bohçasından çıkardığı özel olarak yaptırılan işlemeli havluyu üzerine alırdı. Gelin olan kız ayağına Gümüş nalınlarını giyerek hamamın soğukluk adı verilen bölümüne yani diğer misafirlerin karşısına çıkmaya hazır olurdu.[119] Bu şekilde kına hamamda yakılır ve kutlamalar yapılırdı.

2.10. Osmanlıda Kına Kültürü

Türk kültüründe sağlık, güzellik ve kültür anlamında önemli bir yeri olan kına beyaz çiçekleri olan hoş kokulu bir bitkidir. Kına kelimesi dilimize Arapça dili üzerinden hınnâ ismi ile gelmiştir. Bitki genel bir coğrafi alan üzerinde yetişmezken mısır, Arabistan ve Suriye de doğal alanında yetişmektedir.[120] Osmanlı toplumu arasında yaygın olan kına sadece su eklenerek hazırlanır ve yapılışı kadar uygulanması da çok kolaydır.[121] Kültürümüzde tıpkı diğer kültürlerde olduğu gibi kınanın yaygın bir kullanım alanı vardır. İlk kullanım alanlarından biri olan saç boyamak, saçın beslenmesi, canlanması, renklenmesi kadınların kınayı kullanılması için büyük bir sebeptir. Kadınlar tarafından daha çok kozmetik amaçla kullanıldığı görülen kına sadece saça değil aynı zamanda tırnaklara ve ellere de bazen çeşitli desenlerle olmak üzere yakılmaktadır. Türk eğlence kültürünün de vazgeçilmez bir parçası olan kına Bayram, Düğün, Kına Gecesi, Gelin Hamamı gibi yapılan

[117] Tanrıbuyurdu, Gülçin, "Klâsik Türk Şiirinde Bir Sembol Dili Olarak Kına" **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi**, Cilt 5, 2016, Sayı 1, ss. 102-115.
[118] Uçar, Zofie, **Osmanlı Hanımlarının Gelenek ve Görenekleri**, Kesit Yayınları, İstanbul 2013, s. 95-96.
[119] Demir, Sema "Türk Hamam Müzesi ve Kına Hamamı Sergisi" **Ankara Araştırmaları Dergisi**, Koç Üniversitesi Yayınları, Cilt 9, 2013, Sayı 1, s. 53.
[120] Pişkin, H. Nazlı, "Kına", **DİA(Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Cilt 2, ss. 58-59.
[121] Özdemir, Cafer, **Aşık Tarzı Türk şiirinde Osmanlı Toplum Hayatı**, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul 2011, s. 68.

kutlamalarda da sıklıkla kullanılan bir adettir.[122] Günümüzde de bu kültürün devam ettiği ve evlenen kızlara kına gecesi adı verilen organizasyonların yapıldığı bilinmektedir.

2.11. Geçmişten Günümüze Devam Eden Bir Gelenek Olan Gelin Hamamlarının Günümüze Göre Değerlendirilmesi

Tarihin en eski zamanlarından beri varlığını sürdüren yıkanma ve hamam kültürünün bir parçası olan ve hamam içerisinde yapılan Gelin Hamamları, kadınlar tarafından kutlanmaktadır. Düğünden birkaç gün önce yapılan gelin hamamında gelinin bu sayede düğüne hazırlanması sağlanırken, misafirlerin tüm gözlerinin gelinde olduğu hamam gününde gelinin giyimine ve kuşamına çok önem verilmektedir. Hamam günü geldiğinde kutlamanın yapılacağı hamama çağırılan tüm misafirler genellikle hep beraber giderlerdi. Hamama giden misafirleri giriş bölümünde bulunan buhardanlıklardan yayılan hoş kokular karşılardı. Türk kültüründe ikram adetleri yine hamamlarda da varlığını devam ettirerek hamama gelin hamamı için gelen tüm kadınlara gülabdanlardan gül suları, bakır cezvelerde yapılan Türk kahveleri ve Osmanlı kültürüne ait birbirinden lezzetli şerbetler hamama gelen kadın ve çocuklara ikram olarak servis edilirdi.[123] Fıskıyeli havuzun olduğu kısımda verilen ikramlardan sonra artık gelin hamamının yapılacağı sıcaklık bölümüne geçilir, gelin hamam kısmına girmeden önce takılarını o gün hamam için görevlendirilmiş olan natıra emanet ederdi. Tüm gözlerin üstünde olduğu gelin, ipek kumaştan yapılma bir peştamal giyinir ve hamama giriş yapar gelin hanım başta damadın annesi olarak misafir olan bütün yaşça büyük kişilere yıkanmaları için yardımda bulunur ve en son olarak kayınvalidesinin saçlarını tarayıp ayaklarını yıkar ve evliliğinin güzel sürmesi için damadın annesinden dua isterdi.[124] Daha sonra kına merasimine geçilir gelin olacak kıza ve diğer kızların ellerine kına yakılırdı.[125] Gün boyu süren kutlamalar sonrası hamamdan misafirler evlerine doğru yol almadan önce gelin büyüklerinin ve damadın annesinin elini öper ve misafirleri hamamın

[122] Cafer, **Aşık Tarzı Türk şiirinde Osmanlı Toplum Hayatı**, s. 68.
[123] Topçu, **Erkekler Hamamı ve Gelin Hamamı,** s. 185-189.
[124] Subaşı, **Sivas Düğünlerinde; Gelin Hamamı'na Gelin Bohçası Hazırlama Geleneği,** s. 40.
[125] Topçu, **Erkekler Hamamı ve Gelin Hamamı,** s. 185.

soğukluk bölümünden yolcu ederdi. [126] Neredeyse bir cümbüşe dönen gelin hamamı böylelikle son bulurdu.

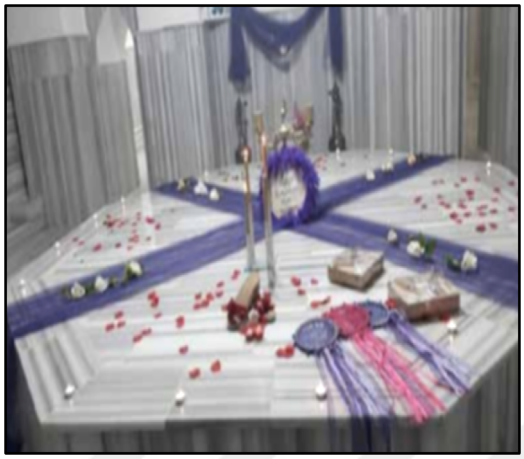

Resim 2.3. Gelin Hamamında Göbek Taşına Yapılan Süslemeler[127]

Gelin hamamları zaman geçtikçe kendini geliştirmeye ve yenilenmeye devam edetmektedir. Günümüzdeki hamamda yapılan kutlamaların geneline bakıldığında artık erkek hamamlarında yapılan eğlencelerin ve kadınlar hamamında yapılan Kız beğenme ve Lohusa Hamam kültürünün artık devam etmediğini görmekteyiz. Ancak gelin hamamının hala bütün hamamlarda olmasa da çok büyük oranda hamamda evlenecek kızların gelin hamamlarına şahit olduğu ve birçok kutlama alanı varken adetlerinin peşinden gitmek isteyenlerin tercih ettiği bir mekan olduğunu söyleyebiliriz. Gelin hamamının hala tercih ediliyor olması eskiye göre hamamların değerinin azalmasını bir miktar da olsa korumaktadır ve bu kültürü devam ettirmektedir. Osmanlıda gelin hamamı yapmak isteyen bir aile hamama gelip hamam anası veya natır ile görüşüp kutlamanın yapılacağı yeri ararken günümüzde gelin hamamı yapmak isteyen kızlar istedikleri hamama gidip hamamın özel işletmecisi ile görüşmektedir. Yapılan bu görüşmede davetli sayısı, verilecek yemekler ve hamamın nasıl süsleneceği gibi konular konuşulurken aynı zamanda bir fiyat bilgisi alınır. Osmanlı döneminde sıcaklık kısmında bulunan ortada bulunan hamam taşında yenen yemekler günümüze bakıldığında artık masa ve sandalyelerde yenilmektedir. Farklılık gösteren bir diğer konu ise eskiden müzikli eğlenceler saz, bağlama ve tef eşliğinde

[126] Subaşı, **Sivas Düğünlerinde; Gelin Hamamı'na Gelin Bohçası Hazırlama Geleneği,** s.40.
[127] Akyol, **Suyla Arınmadan Modern Zamanların Gelin Hamamına; Karacabey Gelin Hamamı,** s. 700.

yapılırken bunun yerini günümüzde kurulan müzik sistemleri ve hoporlörler almıştır.[128] Osmanlı'dan günümüze geçen bu zamanda hamamlarda yapılan süslemelerde değişiklik olmuştur.

Geçmişte gelin hamamlarında mekanda süslemeler çok yapılmazken günümüzde bu tam tersidir. Gelin hamam işletmesi ile anlaşırken özellikle süslemelerin güzel ve dikkat çekici olmasını ister. Hamam'a yapılacak olan süslemelerde renkli tüller, balonlar, mumlar ve gül yaprakları kullanılmaktadır. Osmanlı döneminde hamama gelen misafirlerin ücretleri, hamam ücreti ile birlikte ödenirken günümüzde hamam kiralanmasının dışında hamama davet edilen her misafir için ayrı ücret istenmektedir. Bu durum maliyeti arttırmaktadır. Geçmişte hamama davetlilerin dans edip göbek attığı gelin kutlamalarına göre bazı değişiklikler olmuştur. Yine gelin ve davetli kişiler dans edip halay çekerler ancak buna ek olarak hamama davul zurna ekibi ve dansöz de çağrılabilmektedir. Yemek kültürüne geldiğimizde ise geçmişte davetlilerinde yemekler yapıp getirdiği kutlamalara günümüzde de rastlanılmaktadır. Hamamın verdiği hizmete göre değişen bu durumda bazı hamam işletmeleri hamam ücreti alırken misafirler için ekstra yemek ücreti istemektedirler.

Osmanlıda gelin hamamlarında belki de en çok dikkat unsur olan hamama getirilen eşyalar gelininin çeyizinden oluşan parçalarla pamuk ya da ipek bir kumaştan olan ve üzerinde sim ve pul detayları bulunan ustalık gerektiren işlemelere sahip olan bohçalar gelin hamamında davetlilerinde dikkat ettiği önemli bir unsurdur.[129] Geçmişte sadece gelinin değil misafirlerinde hamam bohçalarına evlerindeki en değerli ve en özel malzemeleri koymaları hamamlara ne kadar değer verildiğini ve diğer insanlara güzel bir izlenim bırakmaya çalışıldığının belirtisidir. Ancak günümüze bakıldığında bu güzel adetlerin yerini normal gündelik vakitlerde de kullanılan vücut temizlik gereçlerinin aldığı görülmektedir. Çağımızda gelin hamamına gelen misafirler, gelirken yanlarına havlu, terlik, şampuan ve lif gibi gereçler alırlar. Hamamın asıl simgelerinden biri olan peştemaller Osmanlı'da halkın

[128] Akyol, "Suyla Arınmadan Modern Zamanların Gelin Hamamına; Karacabey Gelin Hamamı**",** ss. 698-701.
[129] Emiroğlu İzlem, Konya'da Hamam Kültürü ve Kullanım Eşyaları' Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi,** 2010, s. 30-31.

hamama geldiğinde örtünmek için kullandığı kumaşlardır. Bu kültür günümüzde de varlığını aynı şekilde devam ettirmektedir.

Resim 2.4. Günümüz Gelin Hamamında Yenilen Yiyecekler[130]

Gelin hamamına gelen kişiler vücutlarını örtmek için yine aynı yöntemi kullanmaktadır. Sadece eskiye bakıldığında bu konuda tek fark günümüz gelin hamamlarında kadınların yanlarında deniz kıyafeti getirerek hamamda giymeleridir.[131]

Resim 2.5. Günümüz Gelin Hamamı Eğlencesi[132]

[130] Akyol, "Suyla Arınmadan Modern Zamanların Gelin Hamamına; Karacabey Gelin Hamamı**",** s. 701.
[131] Kahveci, Mücella, "Peştamal Dokumacılığı" **Millî Folklor**, 1991, Sayı:12, s. 43.
[132] Yaman, C. Tevfik, 'Türk Hamamının Mekansal Kurgusu İstanbul Hamamları' **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi,** 2010, s.132.

Kına yakma vakti geldiğinde eski hamamlarda geline işlemeli bir peştamal tarzı kıyafet giydirilir ve hamamın sıcaklık bölümüne ellerde mumlarla birlikte sokulurdu günümüzü incelediğimizde kıyafetlerin farklı tarz ve renklerde olduğu bindallı adı verilen giysilerin tercih edildiğini görmekteyiz. Gelin hamamı geleneğinin günümüzde azalsa da anlatıldığı gibi varlığını korumaya devam ettiğini görmekteyiz. Geçmişte gelinler için hazırlanmakta olan bohçalar, kildenlikler ve hamam eşyalarının çoğunluğu günümüzde tercih edilmemektedir. Osmanlıda gelen konukların gelini görmesi ve tanıması amaçlanan hamamlarda, şimdi sadece eğlence amaçlanmıştır. Günümüzde her ne kadar hamama gitme kültürü azalsa da Türk hamamının tarihi ve kültürel motifleri önemli oranda bilinmektedir.[133]

2.11.1. Kız Beğenme Hamamı

Hamam kültürü içerisinde yer alan bir başka gelenek de Kız beğenme hamamıdır. Bazen anneler hamama geldiklerinde, evlenme yaşına gelmiş erkek çocukları için gizli veya açıktan kız beğenmeye çalışırlar. Osmanlı hamamlarında da bu gelenek vardır. Evlenme zamanı gelen erkeklerin annelerinin, çocuklarına yuva kurması için hamama gidip isteyen ve istenen her iki tarafında hamamda bir araya gelmesi ile birlikte annelerin oğullarına uygun evleneceği, davranışları hal ve hareketleri düzgün olan görüntüsü güzel olan ve çocuğuna en uygun olabilecek eş adayını anne gözlemlemeye başlar. Yaptığı gözlemleri sayesinde oğluna en uygun kızı seçer ve onunla sohbet eder. Hamamda buluşmak için farklı farklı nedenler bulan kadınların çoğu kez kız beğenme hamamları yapıp oğullarına evleneceği kız bulmaları dönemde en sık gerçekleşen olaylardan birisidir.[134]

2.11.2. Lohusa Hamamı

Hamam geleneklerinden biri olan Lohusa Hamamı bebek dünyaya geldikten 40 gün sonra doğum yapan kişi ailesi tarafından hamama götürülerek yapılırdı. Lohusa Hamamının yapılmasındaki en önemli amaç doğum yapan annenin ve yeni doğan bebeğin sağlık

[133] Akyol, "Suyla Arınmadan Modern Zamanların Gelin Hamamına; Karacabey Gelin Hamamı", ss. 691-705.
[134] Kader Reyhan, Merve Yazıcı, "Su Kültürünün Tarihsel Gelişim Sürecinde Osmanlı Dönemi Hamamlarının Sanat ve Sosyal Yaşama Etkileri", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi,** 8, 2020, (23), s. 45-57.

durumlarının kontrol edilerek hamamda yıkanıp temizlenmesidir.[135] Hamamının yapılacağı tarihte yıkanma yeri sadece davetli olan misafirlere kapatılır ve yabancı herhangi bir kişi hamam içerisine girmesi yasaktır. Eğer lohusa kadın durumu iyi bir ailenin kızı ise genellikle konağın hamamında yıkanırdı. Genellikle Lohusa hamamları için çarşıdaki hamamlar tercih edilmekteydi. Hamam için evden çıkan lohusa kadının pahalı kumaşlara sarılmış olan bebeğini ebe kucağında evden çıkarır ve hamama kadar taşırdı. Hamam girişinde şerbet ile karşılanan misafir hanımlar ilk olarak hamamın soğukluk kısmında kısa bir süre ağırlandıktan sonra asıl hamamın olduğu yere geçilirdi. Lohusa Kadın yeni doğum yaptığı için normal hamam sıcaklığından daha düşük sıcaklıkta olan bir halvete geçer lohusa hamamı adetlerine göre lohusanın hamam suyu açılmadan diğer hamam suları açılmaz. Lohusa yıkanmaya başlarken suyu hamamda olan yaşı en büyük kişi açar ve yıkanacağı tasa çocuğun kısmetlerinin bol olması inancı ile bir altın konulurdu. Lohusa kadını natır bebeği de ebe yıkarken hamamdaki diğer natırlar defler çalarak şarkı söylerler. Bu gelenek her ne kadar anne ve çocuğun yıkanması için yapılıyor olsa da bu adete defler ve şarkılarda eşlik ettiği için hamama davetli kadınlar için eğlenceli bir alan oluşmuştur. Toplanıp zaman geçirme imkanı olan kadınlar gün içerisinde hamamda hem adetleri yerine getirirken hem de hamama gelen diğer misafirler ile konuşup kaynaşıp eğlenmişlerdir. Bu durum sosyalleşme alanının kısıtlı olması sebebi ile kadınlar için keyifli bir sosyalleşme alanı oluşturmuştur.[136]

2.12. Yapılan Kutlamalarda Hazırlanan Yiyecekler

Hamam kutlamalarında önemi büyük olan ve hazırlıklarına en az diğer ayrıntılar kadar önem verilen bir diğer unsurda misafirlere ikram edilecek olan yiyeceklerdi. Hamamın yapılacağı günden birkaç gün önce yemekler eli lezzetli olan bir kişi tarafından yapılırdı. Hamama gelen misafirler yanlarında düzenlenen bu özel güne katkı olarak; Yaprak sarması, Börek, Tatlı gibi yöresel mutfaklardan birbirinden farklı lezzetler getirirlerdi. Misafirlerinde yaptığı katkılar ile Hamamın göbek taşı kısmında yenilmesi için hazır olan bu yiyecekler gelin ve erkek misafirleri tarafından afiyetle yenirdi. Yenilen yemekler ile birlikte aynı

[135] Arı, Bülent, **Türk Kültüründe Hamam ve Antakya'da Hamam Geleneği**, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 34.
[136] Bey, **Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri**, s. 23-25.

zamanda eğlence ekibinin de katkıları ile misafirler neşeli zaman geçirirlerdi. [137] Hamama gelenlerin çocukları için genellikle hamamın dış kapısının sokağına çocukların ilgisini çekecek olan susamcı, şekerci, muhallebici ve yemişçi gibi satıcılar hamam önünde gelirdi. Hamamda bunalan çocuklar soğukluk bölümünde daha eğlenceli zaman geçirirlerdi. Çocuklar oyun oynarken bir yandan da susamcının susam helvasını keseceği vakti büyük bir sabırsızlıkla beklerlerdi gün boyu çocuklara ve hamama gelen misafirlere yiyecek ve içecek satan satıcılar iyi bir maddi kazanç elde ederlerdi. [138] Hamamda yemeklerin yenmesi sadece özel kutlamalarda değil aynı zamanda günlük hamam ziyaretlerinde de vardır. Hamama yıkanmak için gelen kadın grupları evlerinde hazırladıkları yemekleri hamama getirir ve göbek taşında bu yiyecekleri tüketirlerdi.

Resim 2.6. Hamamda Müşterilerine Kahve İkramı Yapan Görevli Kadın [139]

[137] Subaşı, **Sivas Düğünlerinde" Gelin Hamamına" Gelin Bohçası" Hazırlama Geleneği**, s. 13-39.
[138]Kayaoğlu, **Eski İstanbul'da Gündelik Hayat**, s. 60.
[139]Akkese, **Gideyim de Kendimi Bir Çiğneteyim" Yabancı Seyyahlara Göre Osmanlı Hamam Kültürü**, s. 146.

2.13. Kutlama Hamamlarının Misafirlere Duyurulması

Gelin Hamamının ne zaman yapılacağını kararlaştıran kız ve erkek tarafı kendi mahallelerinden durumu kötü olan bir kadın "okuyucu" adı ile bilinen iki kişi ile anlaşır. Okuyucular tanıdık yakın olan kişilerden başlayıp mahallede gün boyu kapı kapı dolaşarak, hamama çağrılacaklara hamamın saati ve yeri hakkında bilgiler vererek kına sahipleri adına misafirleri hamama davet eder. Çağırdıkları misafirlere hamamda kullanmaları üzere sabun verirlerdi. Eğer o kişi sabunu kabul ederse davete gelecek sayılırdı. Maddi durumu kötü olan bu okuyuculara gezdikleri evlerden miktarlarına bakılmaksızın yiyecek, para ve kullanılmayan elbiseler yardım olarak verilirdi.[140]

2.13.1. Damat Hamamı

Düğün yapılacak olan zamana birkaç gün kala yapılan ve kutlama havasında geçen bu hamamda evlenecek olan kişinin yakın arkadaşları ve akrabaları hamamı kendi aralarında kapatır ve mekanda eğlenceler yapılırdı. Sazlar çalınırken semailer ve divanlar okunurdu. Bu eğlenceler devam ederken aynı zamanda hamama gelen misafirler söylenen şarkılar eşliğinde yemeklerini yerdi. [141] Hamama gelen davetlilere yemek ile birlikte ağızları tatlansın diye meyve ve çerezler ikram edilirdi.[142] Bu davet sayesinde damadın arkadaşları birbirleri ile kaynaşır ve hamama çağırılan akrabalar bu sayede birbirlerini görmüş olurdu. Sohbetin koyu olduğu damat hamamında gelin hamamı kadar olmasa da gün boyu eğlenceler devam ederdi. Yapılan hamam sayesinde davetliler birbirleri ile kaynaşır eğlenirken aynı zamanda damat tellaklar tarafından yıkanarak düğün gününe hazır hale getiriliyordu. Gelin hamamında evlenecek kızın yıkanması şarkı ve türküler eşliğinde büyük bir coşku içinde yapılırdı. Damat hamamında daha kutlamanın az olduğu bir gün geçirilse de yine de hamam eğlencesine çağrılan her erkek yeni kişilerle tanıştığı gibi uzun zamandır görmediği dostları ve tanıdıkları ile hasret gidermektedir. Bu kutlamalar yapılırken yıkanarak temizlenmenin ve geleneklerimizi hamamda sürdürmenin yanı sıra daha çok bu tarz etkinlikler damada neşe verip aynı zamanda uzun zamandır görmeye fırsat bulamadığı yakın arkadaş ve akrabalarını

[140] Subaşı, **Sivas Düğünlerinde" Gelin Hamamına" Gelin Bohçası" Hazırlama Geleneği,** s. 13-39.
[141] Topcu, **Erkekler Hamamı ve Gelin Hamamı**, s. 184.
[142]Arı, **Türk Kültüründe Hamam ve Antakya'da Hamam Geleneği**, s. 36.

görme imkanı bulabildiği kutlamalardır. Bu gelenek yıllar geçtikçe azalmış ve günümüzde damat hamamını yapanların sayısı yok denecek kadar az sayıdadır.

2.13.2. Sünnet Hamamı

Sünnet, genellikle 3 ile 10 yaşları arasındaki erkek çocuklara yapılan, inançlar ve sağlık açısından yapılan bir uygulamadır. Osmanlı döneminde çoğu bölgede sünnet erkek çocuğunun aile içinde olan ilk mürüvveti olarak görülmüş bu yüzden bu uygulama Türkler için önemlidir. Ailenin erkek çocuğu sünnet olduktan sonra çalgılar çalınıp kutlanan bu tören tıpkı bir düğün havasında geçmektedir.[143] Sünnet Hamamı günü geldiğinde çocuğun ailesinden kişiler ve yakın arkadaşları bir hamama toplanır ve hamama gelen misafirler yapılan kutlamalar sayesinde eğlenceli vakit geçirir. Çocuk ailesi veya hamam çalışanları tarafından yıkanır ve abdest aldırılırdı. Hamamın Camegah adı verilen kısmına çıkarılan çocuğa sünnet kıyafetleri giydirilirdi. Kıyafetini ve şapkasını giyen çocuk büyüklerinin elini sırayla öperdi. [144] Gerçekleşen merasimler sırasında hamama davetli olan küçük yaştaki misafirler için Karagöz ve Hacivat perdesi kurulurdu ve bu sayede gösteriyi izleyen çocuklar keyifli vakit geçirirdi. Bazı zamanlarda durumu iyi olmayan ailelerin çocukları da sünnet ettirilir ve böylelikle toplu bir sünnet kutlaması yapılırdı.[145] Yapılan hamam sayesinde bir yandan çocuğun büyümesi ve sünnet olması kutlanırken bir yandan da hamama gelen misafirlerin ve sünnet olan çocuğun temizliği sağlanırdı. Erkekler arasında olan bu eğlencede sünnet olan çocuk arkadaşları ile oynayıp eğlenceli vakit geçirirken, kısıtlı görüşme alanı olan davetliler çalınan müzikler eşliğinde eğlenceli vakit geçirerek keyifle muhabbet ederlerdi. Böyle buluşmalar sayesinde yavaş yavaş gelişmekte olan birlik ve beraberlik gün geçtikçe daha çok artmakta ve yapılan kutlamalarda bu sayede yaygınlaşmaktaydı.

[143]Arı, **Türk Kültüründe Hamam ve Antakya'da Hamam Geleneği,** s. 152.
[144]Arı, **Türk Kültüründe Hamam ve Antakya'da Hamam Geleneği,** s. 35.
[145]Topcu, **Erkekler Hamamı ve Gelin Hamamı,** s. 183.

2.13.3. Asker Hamamı

Osmanlı Devletinde yaşayıp Müslüman olan herkes için askerlik kutsal bir vazife olarak görülmektedir. Bir vazife olarak görülen askerlik aynı zamanda erkeklerin gittiği bir okul niteliği de taşımaktadır. Dönemde kendi oturduğu bölgeden başka bir yere gitme imkanı olmayan gençler bu sayede çevreyi görmüş tanımış olurlar aynı zamanda askere gelen kişinin okuma yazması yetersizse veya hiç yoksa Asker ocağında bu eksikleri tamamlanmaktadır. Bu yüzden günümüzde olduğu gibi Osmanlı toplumunda da askerliğe bir okul gözü ile bakmak mümkündür. Erkekleri hayata hazırlayan bu uygulama sayesinde vatanına ve milletine hayırlı bir evlat olarak görevini yapan askerlere, ocağa girmeden önce akrabaları ve arkadaşları tarafından bir kutlama yapılmaktadır. Bu asker kutlamalarının çoğunluğu mahallede bulunan hamamlarda yapılırken hem askere gidecek erkeğin yıkanıp temizlenmesi hem de askerden önce eğlenmesi amaçlanmıştır. Yenilen yemekler ve çalgı ekibinin çaldığı müzikler sonrasından askere gidecek oğlana tüm misafirler dualar eder ve iyi dileklerde bulunarak erkek askere yolcu edilirdi.[146]

2.13.4. Hamamda Müzik

Osmanlıda halkın en uğrak yerlerinden biri olan hamamlarda sohbetler eşliğinde özel günler kutlanarak eğlenilirdi. Hamamlarda özellikle kadınların yaptığı eğlenceler gün boyunca sürerdi bu eğlencelerin yapılmasında en büyük yardımcı müziklerdir ve Hamamda yapılan eğlenceler filmlere konu olacak kadar yaygın idi.

Müzikli eğlenceler sırasında çalınan neşeli ve duygusal müzikler hamamda yapılan bu kutlamalara gerçeklik katarak insanları eğlendirdiği gibi aynı zamanda da kına hamamları gibi kutlamalarda çalınan duygusal müzikler katılan misafirleri ve gelin olacak kızı duygulandırmıştır.[147] Bu geleneklerin olmazsa olmazı olan müzikler için bazı özel konak hamamlarının kenarlarına müzik ve meşk odaları yaptırılmıştır.[148] Kutlama sırasında hamama gelen çalgı ekibinin söylediği şarkılar ve çaldığı melodiler ile misafirler hamamda

[146]Arı, **Türk Kültüründe Hamam ve Antakya'da Hamam Geleneği,** s. 35.
[147]Bozok Düriye, "Türk Hamamı ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı" **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** 2005, Sayı 13, s. 71.
[148] Arı, **Türk Kültüründe Hamam ve Antakya'da Hamam Geleneği,** s. 87.

uzun süre keyifli zaman geçirmişlerdir. Gelenekler üzerine yapılmış olan neredeyse tüm kutlamalara müzik ve danslar eşlik etmiştir bu nedenle hamam kültürü ve müzik kültürü arasında büyük bir bağ bulunmaktadır.

2.14. Sosyalleşme Nedir

Bireysel ve toplumsal açılardan oldukça karmaşık ve çok yönlü bir süreci ifade eden sosyalleşme, en kısa anlamıyla, biyolojik bir varlık olarak doğan insanın sosyo-kültürel bir şahsiyet haline evrilmesinin ismidir. Evrensel manada standart bir insan anlayışı olmadığı gerçeğini dikkate alarak ifade etmek gerekirse; sosyalleşme, 'insanlaşma' sürecidir. Birey sosyalleşirken hem toplumunun tipik bir üyesi olur, hem de toplumunun kültürel ölçütlerinde 'insan' olur. Dolayısıyla sosyalleşme bireyi ilgilendirdiği kadar, toplumu da ilgilendiren bir olgudur.[149] İnsanlaşma süreci olarak adlandırılan "Sosyalleşme" bu yüzden toplumun gelişmesine olanak sağlayan en önemli olgularından birisidir

2.15. Hamamda Düzenlenen Diğer Sosyalleşme Buluşmaları

Hamamlarda kadın ve erkek tarafında ayrı olarak kutlanan özel günler için düzenlenen hamamlar dışında bayram günlerinin önceki gününde kutlanan hamamlarda vardı. Bayram ve Ramazan hamamlarında diğer hamamlara oranla daha fazla kişi hamama gelir ve burada hem yıkanırken hem de sosyalleşiyordu. Yapılan özel kutlamalara kişiler haber verilip çağırılırken bayram ve ramazan hamamlarına topluca gidilmekteydi.

2.15.1. Bayram Hamamı

Hamamların kadın ve erkek kısımlarında özel olarak kutlanan günler dışında kutlanan bayram hamamlarıda bulunmaktadır. Sürekli olarak hiç aksatılmadan kutlatılan Bayram hamamları diğer hamam kutlamalarına oranla daha fazla kişinin o günlerde hamamlara geldiği bilinmektedir. Geleneklerin bir ritüel halinde yaşandığı Osmanlıda her

[149] Vatandaş, S. "Sosyalleşme ve Sosyalleşmenin Sosyal Medya Mecralarındaki Anlamsal ve İşlevsel Dönüşümü", **Erciyes İletişim Dergisi,** Cilt 7, 2020, Sayı 2, s. 813-832.

bayram öncesi akrabalar ve arkadaşlar ile birlikte bayramdan önceki gün temizlenmek ve görmedikleri insanlar ile görüşüp hasret gidermek için hamamlar önemli bir buluşma noktası haline gelirdi. Bayramların küsleri barıştırma insanları yan yana getirme gibi bir özelliği olduğu gibi tıpkı hamamlarında insanları bir arada toplama özelliği bulunmaktadır. Arife gününde hamama topluca gelen halk bayramın gelişini dostları ile sohbet ederek kutlar aynı zamanda haftanın yorgunluğunu hep birlikte bu mekanda atarak bayrama bedenen ve ruhen arınmış bir şekilde girerlerdi. Bayramda kalabalığı içeriye çeken hamamlar arife günü yapılan bu geleneksel ritüel sayesinde insanların sosyalleşebildiği ve diğer tanımadıkları insanlarla da bayramlaşabildiği bir yer haline gelmiştir.[150] Bu bayramlar toplumda nasıl milli birlik ve beraberliğimizi sağlıyor ise o dönemlerde de toplumdaki bayramlar sayesinde milli birlik ve beraberliğimiz güçlenirken böyle özel gün arifelerinde veya bayram ortalarında insanların hamamları tercih etmesi normal zamanlarda bir buluşma yeri haline gelmiş olan hamamların bu milli birlik ve beraberlik günlerine insanları bir araya topladığı ve birbirini görmeyen insanların görüşmelerine vesile olması yüzünden bayramlarda ve toplumda hamamların yeri önemli ve büyüktür.

2.15.2. Ramazan Hamamı

Müslüman halkın çoğunluk olarak yaşadığı Osmanlı toplumunda oruçların tutulduğu ve duaların edildiği Ramazan ayı olarak bilinen bu zamana bir hafta süre kaldığında halk büyük bir hazırlığın içine girerdi. Ev için büyük bir temizliğe girilirken aynı zamanda beden temizliğine son derece önem veren halk ramazanın başlangıcına birkaç gün kala ruhen ve bedenen temizlenmek için hamamlara giderlerdi. Ramazan öncesi hamamların son derece yoğun olmasının nedenlerinden biri yıkanma sırasında oruçluyken su kaçma tehlikesi ile orucunun bozulması ihtimalidir. Çoğu kişinin toplanıp geldiği Ramazan öncesi hamamlarda büyük bir kalabalık oluşur ve insanlar hem vücut temizliklerini sağlarken hem de hamama gelen tanıdıklarını ve diğer insanlar ile muhabbet ederek keyifli zaman geçirirlerdi.[151] Hamama sadece arife günü değil Perşembe günü ve Cuma günü sabahtan da müşteriler gelirdi. Hamam sayesinde dostluk bağı güçlenen halk evlerinde oruçlarını açtıktan sonra geç

[150] Çalışır, Gülsüm / Uncu, Gonca / Ünal, Aleyna **Makbule**, "İletişim Bakış Açısıyla Hamam Kültürü" **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, Cilt 7, 2019, Sayı 2, ss. 1246,1263.
[151] Şakir Ziya, **Osmanlı Döneminde İstanbul Ramazanları**, İstanbul, Akıl Fikir Yayınları, 2013, s. 12-154.

saatlere kadar açık olan hamamları temizlenmek ve vakit geçirmek için tercih ederlerdi.[152] Ramazan ayının insanları birleştirici bir ay olması ile birlikte bu ayda hamama gelen halk tanıdığı veya tanımadığı kişiler ile kaynaşır ve böylece zaten dönemin en bilinen sosyalleşme alanı olan hamamlar ramazan ayı vesilesi ile yoğun bir şekilde müşterilerin tercih ettiği bir mekan haline gelmiştir. Hamamlar sayesinde bayram günlerinde mekana çok daha fazla kişili gruplar geldiği için çok sayıda kişi yeni insanlarla tanışıp aynı zamanda daha önceden tanıdığı insanlarla da sohbet muhabbet ederek hoş vakit geçirecektir.

2.15.3. Tulumbacılar Hamamı

Osmanlı döneminde sonu bir türlü gelmeyen ve gün içinde birden çok yerde birçok kez çıkan yangınları söndürmekle görevli olan mesleğe tulumbacılık denmekteydi. Bu mesleği gönül vererek yapan kişiler revaçta olan mesleklerden biri haline gelmiştir. Şehirde ucuz maliyetinin olmasından dolayı ahşap yapıda olan evlerin varlığı gün geçtikçe artarken, bu ahşap yapılar ufak bir kıvılcımda bile yangının büyümesine sebebiyet verebiliyordu ve bu yangın bir evden diğer evlere sıçrayıp küçük yerde çıkan bir yangın dakikalar içinde büyüyen alevler haline gelebiliyordur bu nedenle yangınlarla başa çıkmak için çok sayıda tulumbacıya ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple çok sayıda tulumbacı mesleğe alınmış ve dönemin en çok tercih edilen mesleklerinden biri haline gelmiştir. Dönemde şimdiye oranla büyüyen alevleri söndürmek için gelişmiş teknolojide yangın söndürme cihazları bulunmadığı için o zamanların şartlarının el verdiği kadar söndürülmeye çalışılsa da, çoğu zaman bu çabalar yetersiz olmuş ve alevler giderek büyüyerek daha uzun sürelerde söndürülebilecek bir hal almıştır. Tulumbacılar yoğun iş temposu ile geçen günlerinin sonunda vücutlarının ve yüzlerinin her yeri alevlerin küllerinden dolayı kirlenmiştir temizlenmek için ve gün boyu yorulan bedenlerini sıcak su ile dinlendirmek amacı ile tulumbacılar olarak toplanıp hamamlara gitmişlerdir. Tabi ki yangının ne zaman çıkacağı bilinmediği için gece saatlerinde çıkan yangınları söndürüp dönen tulumbacılar için hamam kapatılır ve çalışanlar sadece yangın söndüren görevlilere hizmet edrlerdi. Hamamın göbek taşında hem dinlenen hem de söylenen şarkılar eşliğinde keyifli vakit geçiren tulumbacılar aynı zamanda okunan semailer ve gazeller ile birlikte yiyeceklerinden atıştırırlardı. [153] Stresli

[152] Topcu, **Erkekler Hamamı ve Gelin Hamamı,** s. 184.
[153] Göktaş Uğur,'**Kartpostallarda Tulumbacılar'** , İlgi Yayınları, İstanbul, 1987, s. 30-32.

ve zor bir meslekleri olan tulumbacılar hamamlar sayesinde bir nebzede olsa eğlenceli vakit geçirip sıcak su ve diğer tulumbacı dostlarıyla yaptığı hoş sohbetler sayesinde günün yorgunluğunu atmışlardır. Bu hamam buluşmaları aynı zamanda iş yoğunluğu yüzünden sosyal hayatı kısıtlanan tulumbacıların gün içinde sosyalleşecek vakti olmasa da yıkanma esnasında bu imkanı edinmelerini sağlamıştır.

Resim 2.7. Osmanlı Dönemi Tulumbacıları[154]

2.15.4. Arkadaş Hamamı

Hamamların toplumdaki tarihine bakıldığında dostların ve arkadaşların sıklıkla buluşma yeri haline gelen mekanlar olarak bilinen ve ilk yaygınlaşmaya başladığı andan beri arkadaşların buluşma için uğrak noktalarından biri haline geldiği gözlemlenen hamamlar halkın buluşma alanlarının kısıtlılığı sebebi ile her yaştan insanı kendine çekmiştir. Kadınlar erkeklere göre daha fazla süre geçirmişlerdir. Bunun en büyük nedeninin kadınların hamam içerisinde yemek yiyip kahve içerek sohbet etmelerinden kaynaklanmaktadır. Kadınlara göre daha kısa süre hamamda vakit geçiren erkeklerin temizlik ritüellerini gerçekleştirirken arkadaşları ile sohbet ettikten bir süre sonra hamamdan ayrıldıkları bilinmektedir.[155]

[154] Göktaş, **Kartpostallarda Tulumbacılar**, s. 31

[155] Reyhan Kader, Yazıcı Merve, "Su Kültürünün Tarihsel Gelişim Sürecinde Osmanlı Dönemi Hamamlarının Toplumun Sanat ve Sosyal Yaşamına Etkileri" **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, Cilt 8, 2020, Sayı 23, s. 51.

Arkadaş hamamları sayesinde yakın arkadaşı ile konuşup özlem gidermek isteyen kişiler bu işin arasına Müslümanlığın en büyük öğütü olan temizliği de ekleyerek bir yandan yakın arkadaşları ile keyifli vakit geçiren insanlar bir yandan da temizlik ritüellerini yerine getirmiştir

2.16. Osmanlıdaki Diğer Sosyalleşme Alanları ve Eğlence Buluşmaları

Osmanlı döneminde halkın günün belli zamanlarında gelip zaman geçirdiği bazı yerler vardır. Özellikle erkeklerin tercih ettiği mahalle kahvehaneleri, Halkın ev ve kişisel ihtiyaçlarını aldığı ve zaman geçirdiği çarşılar ile birlikte en çok tercih edilen mekanlardan biride mesire alanlarıdır. Bu yerler sosyalleşmenin ciddi anlamda yaşandığı mekanlardandır. Halk günlerinin boş olduğu vakitleri bu alanlarda geçirip hoş vakit geçirmektedir.

2.16.1. Mahalle Kahvehaneleri

İstanbul'da en eski zamanlardan beri kahvehanelerin olduğu bilinmektedir. Bu mekanlar genç ve yaşlı demeden çoğu erkeğin sıklıkla gittiği yerlerdi. İstanbul'un hemen hemen her mahallesinde kahve bulunurken bölgedeki bakkal sayısından daha fazla kahvehane bulunmaktaydı. Bu durum kahvehanelere olan ilginin boyutunu göstermektedir. Kahvehanelerin iç dekorasyonları "peyke" adı verilen sedirlerden yapılarak sohbet ve kahve eşliğinde oturulması için bir alan yaratılmıştır. Erkeklerin keyifli vakit geçirdiği bu mekana sadece kahve ve sohbet için gelinmez aynı zamanda farklı oyunları oynamak içinde birden çok müşteri gelmekteydi. Oynanan bu oyunlar sayesinde müşteriler zamanın nasıl geçtiğini anlamaz ve uzun saatler boyunca bu mekanlarda vakit geçirirlerdi.[156] Halkın tercih ettiği mahalle kahvehanelerinin geçmişi camiler ile kesişmektedir. İstanbul'da en eski zamanlardan beri kahvehanelerin olduğu bilinmektedir. Bu mekanlar genç ve yaşlı demeden çoğu erkeğin sıklıkla gittiği yerlerdi. İstanbul'un her mahallesinde kahve bulunurken bölgedeki bakkal sayısından daha fazla kahvehane bulunmaktaydı. Bu durum kahvehanelere olan ilginin boyutunu gösterirken. Erkeklerin günlük zamanının çoğunu geçirdiği kahvehaneler, gelen taleplerin fazla olduğu için İstanbul'un en bilinmeyen küçük yerlerine

[156] Bey, Ali Rıza, **Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı**, Kapı Yayınları, 2022, s. 59-61.

bile açılarak varlığını genişletmiştir. Halkın tercih ettiği mahalle kahvehanelerinin geçmişi camiler ile kesişmektedir. İstanbul'daki ilk mahalle kahvehaneleri namazdan çıkan veya namazı bekleyen insanların dinlenirken kahve içmeleri amacı ile cami bahçelerine yapılan oturma yerlerinin zaman içinde kahvehanelere dönüşmesi ile kahvehaneler genel olarak bilinen halini yıllar geçtikçe almıştır. Kahvehaneler toplumda daha çok tercih edildikçe insanların en çok olduğu bölgelerde yerini alırken şehirdeki vazgeçilmez mekanlar arasındaki yerini almıştır. [157] Yıllar geçtikçe şehrin kalabalıklaşmasıyla birlikte artan taleplere bakılarak şehirde kahvehanelerin sayısının çoğaldığı görülmektedir.

Resim 2.8. İstanbul'da Bir Kahvehane[158]

[157] Sökmen Cem, **Eski İstanbul Kahvehaneleri**, Ötüken Yayınevi, 4. Baskı. 2019, s. 31.
[158] Kolektif , **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Cilt 4, İstanbul, ss. 347-350.

2.16.2. Çarşılar

Şehir yaşantısında bir diğer önemli olan mekan ise çarşılardır. Ticaret ve üretim işlerinin yapıldığı çarşıların aynı zamanda en önemli amaçlarından biri ise halkın sosyal ihtiyaçlarını karşılamasıdır. Şehir içinde ve şehirler arası yolların kesişimlerinde bulunan çarşılar şehir hayatının en yoğun yaşandığı alanlardan birisidir. Şehirlerin kesişiminde bulunması nedeni ile şehir dışından gelen insanların farklı ihtiyaçlarının da karşılandığı gibi aynı zamanda da yolcu olan kişilerin sosyal ihtiyaçlarının giderildiği bir mekandır. Bu durumun fayda sağlamasından dolayı şehirlerin aralarına çarşıların yapıldığı bilinmektedir.[159]

Resim 2.8. Kapalıçarşı- 1867[160]

[159] Şahinalp Mehmet Sait/ Veysi Günal**, Osmanlı Dönemi Anadolu Şehirleri Çarşı Sisteminin Fonksiyonel Analizi**, İnternational Periodical For The Langueges , literature and History of the Turkis of Turkic, Cilt 11/8 Yaz, 2016, ss. 342-347.

[160] https://artsandculture.google.com/story/zgWB_XdOhBgDLA?hl=tr (Erişim 23.08.2023), **Düşlerin Kenti İstanbul**, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul, s. 54.

2.16.3. Mesire Alanları

Osmanlı döneminde halkın şehir içinde bulunan çarşılar, meyhaneler ve kahvehaneler dışında gidip zaman geçirdiği bir başka yer olan mesire alanları İstanbul'un fethinden itibaren insanların dinlendiği ve keyifli zaman geçirdikleri kaynaşma alanlarından birisi olmuştur. İstanbul sınırları içerisinde olan mesire yerlerine şehrin her kesiminden ziyaretçiler gelmekteydi. Bahsedilen mesire alanları genellikle denizin kenarına konumlandırılan ve temiz havası olan yerlerdi. İnsanlar yoğun şehir karmaşasından kaçıp ferah havası olan mesire yerlerini dinlenmek ve sosyalleşmek için tercih etmekteydi. Genellikle yaz aylarında İstanbul halkının vazgeçilmezi olan bu alanlar Tarabya, Büyükdere, Mihrabad, Göksu, Beykoz, Hünkar iskelesi gibi şehrin farklı noklarında idi. Özellikle Kağıthane'de bulunan Sadabad Kasrı ulaşım kolaylığı, geniş çimenlik ve ağaçlık alanları nedeni ile İstanbul içinde ziyaretçileri en çok çeken mesire yerlerinden biridir.[161] Bu mekanlar zaman geçtikçe varlıklarını arttırarak Osmanlının en önemli sosyalleşme alanlarının arasına girmiştir.

Resim 2.9. Kağıthane Mesire Alanı[162]

[161] Çoruk, Ali Şükrü, **Büyük İstanbul Tarihi Giyim, Kuşam, Eğlence, Osmanlı İstanbulunda Halkın Eğlence Hayatı**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2015, s. 301-303

[162] Çoruk, Ali Şükrü, **Büyük İstanbul Tarihi Giyim, Kuşam, Eğlence, Osmanlı İstanbulunda Halkın Eğlence Hayatı**, s. 313.

Resim 2.10. Bir Kartpostaldaki Kağıthane Mesire Alanı

Her kentin içinde çimenlik ağaçların olduğu bir alan bulunur ve bu yerlerde genellikle bir yatır da bulunmaktadır. Yatırlar inanan insanlar tarafından çok ziyaret edilen yerler olduğu için içerisinde bulunduğu mesire yerlerine de yatıra gelen ziyaretçiler zamanda, hoş geçirmek için gelmektedirler. Çoğu zaman kadınların geldiği mesire yerleri sohbet alanı kısıtlı olan hanımlar için güzel bir zaman geçirme alanıdır. Ziyaretçilerin yatır bulunan mesire yerlerini tercih etmelerinin en önemli nedenlerinden biri bir yandan dini vazifelerini yerine getirirken bir yandan da arkadaş ve akrabaları ile hoş vakit geçirmektir.[163] Mesire alanlarının İstanbul'da özellikle Kağıthane'de en çok tercih edilen yer olması zaman geçtikçe bu bölgeye yeni dükkanların açılmasına ve gelişmesine neden olmuştur.[164]

2.16.3. Meyhaneler

Osmanlı İstanbul'undaki eğlence mekanlarının geçmişleri Bizans dönemine kadar dayanmaktadır. İstanbul'un fethinden sonra Müslüman halkın gayrimüslim halkın kendi adetlerine göre yaşamalarına razı olması ve yönetiminde ilk başlarda buna karşı çıkmaması sonucu ile Gayrimüslimlerin işlettikleri meyhaneler, özellikle galata bölgesinde fazlaca yer

[163] Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 200.
[164] Şenyurt, Oya, **"**Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'nın Son Dönemlerinde "Gezinti"nin Mekânları ve Millet Bahçeleri" , **Mimarlık ve Yaşam Dergisi** , Sayı 3, 2018, ss. 143-167.

almaktadır. Toplum içindeki dini görüşler nedeni ile Müslümanların meyhanelere gitmesine tepki gösterilir ve hoş bakılmazdı. Genellikle Rumlar ve Ermeniler tarafından işletilen meyhanelerin bazıları ruhsatsız olarak çalıştırılırken bu mekanlara "koltuk" meyhane denilmiştir. Sahiplerinin ruhsatlı bir şekilde işlettiği meyhanelere ise "gedikli" meyhane adı verilmiştir.[165] Meyhanelerin varlığı güvenlik sorunlarına yol açması ve mekan içerisinde siyasi olayların konuşulup ayaklanmaların başlatılması nedeni ile Devlet için bir tehdit haline gelmiştit. İşlenen suçların ana merkezi konumuna düşmüştür.[166] Eğlencenin merkezi haline gelmiş ve özellikle erkeklerin tercih ettiği bu meyhanelerde düzenlenen alemlerin vazgeçilmez bir ögesi olan oyun ve saz takımları müşterileri eğlendirmektedir. Meyhanede yapılan eğlencelerinin başında gelen bir diğer eğlence ise çalınan sazlar eşliğinde köçek ve tavşan adı verilen dansçıların oynatılmasıdır. Bu eğlenceler Tanzimat döneminden sonra, sona ererek artık meyhanelerde İncesaz grupları yerini almış ve eğlenceler bu şekilde devam ettirilmiştir. Ramazan ayları geldiğinde bu mekanların normal ve sürekli müşterileri oruca ve ramazana saygılarından dolayı içki içmeyi belli bir zaman veya tamamen bırakmışlardır. Ramazan ayı ile birlikte boşalan meyhaneler oruç bittiğinde tekrar eski eğlencelerine geri dönmüştür.[167] Zaman içinde müşterileri kendisine çekmeyi başaran meyhaneler Osmanlı Döneminde erkeklerin sıklıkla tercih ettiği ve toplumun sosyalleşmesini önemli ölçüde arttıran mekanlar arasına girmiştir. Sosyalleşme mekanlarının devletin varoluşunu tehlikeye atan siyasi konumunda olmasından dolayı bazı güvenlikle ilgili problemlerden kaynaklı sorunlara neden olmuştur. Erkeklerin en çok tercih etmesi ile bilinen kahvehaneler yapılan siyasi boyuttaki konuşmalar üzerinden devletin gündeminde bulunsa da, gündemi en çok meyhanelerin meşgul ettiği bilinmektedir. Bunun en büyük nedeni birçok suç unsurunun meyhanelerde konuşulmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum çevre halkın meyhanelere olan bakış açısını büyük ölçüde değiştirmiş ve sosyalleşme alanı olarak görüşülüp sıklıkla tercih meyhanelere olan güvenin sarsılmasına en büyük nedenlerden biri olmuştur. [168]

[165] Çoruk, Ali Şükrü, **Büyük İstanbul Tarihi Giyim, Kuşam, Eğlence, Osmanlı İstanbulunda Halkın Eğlence Hayatı**, s. 309-310.
[166]İhsan Erdinçli, "Yasaklardan Modern Denetime: Osmanlı Devleti'nin İçki Tüketimine ve Meyhânelere Yaklaşım", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 16, 2020, Sayı 31, Bahar, s. 14.
[167] Çoruk, Ali Şükrü, **Büyük İstanbul Tarihi Giyim, Kuşam, Eğlence, Osmanlı İstanbulunda Halkın Eğlence Hayatı**, s. 310.
[168]İhsan Erdinçli, Yasaklardan Modern Denetime: Osmanlı Devleti'nin İçki Tüketimine ve Meyhânelere Yaklaşımı, s. 14.

2.16.4. Güreş ve Spor Müsabakaları

Osmanlı'da bir başka sosyalleşme buluşmalarının gerçekleştiği yerde güreşlerin ve yapılmakta olan sporların gerçekleştirildiği müsabakalardır. Yapılan sporların arasında okçuluk, güreş, at binicilik, cirit, atletizm gibi faaliyetler bulunmaktadır. Bunların arasında en çok rağbet gören güreş gibi spor dalları insanların öylesine boş zamanlarını doldurmak için yaptığı sporların aksine toplumdaki insanları güçlendirip aynı zamanda haftanın belli günleri bu çalışmalara katılan insanların sosyal yönden bir araya gelip tanımadıkları ile tanışıp kaynaşmalarını sağlayan ve toplumun sosyal yapısını güçlendirmek için yapılan sporlardır. Savaşlarda saldırı için güç gerekse de bununla birlikte bir savunma aracı olan oklar da düşmanı caydırıcı savaş aletlerinden birisidir. Türklerin geçmişinde oku kullanmanın önemi büyük olduğu için okçuluk sporu kentte yaya olarak veya at üstünde öğrenilen ve öğrenilirken yine diğer spor dallarında olduğu gibi sosyal bir ortam oluşmasına olanak sağlayan bir faaliyettir.[169]

2.16.5. Sünnet Düğünleri

Sünnet olacak erkek çocuğa ailesi tarafından düzenlenecek olan sünnet kutlama düğününde giymesi için kıyafetleri yine aile bireylerinden birisi alıp hazırlığını yapardı.[170] Eğlencelerin şenliklerin ve yeme içme gibi faaliyetlerin yapıldığı bir ortamda erkek çocuğunun sünnet olması kutlanırdı. Bu kutlamalar esnasında sünnet olan çocuk üzeri süslenmiş atlara bindirilerek davul zurnalar eşliğinde mahalle mahalle dolaştırılırdı. Bu adet Osmanlı Döneminde 19. Yüzyılın ortalarına kadar devam ettirilmiştir. Gelibolu'daki gibi Anadolunun çeşitli yörelerinde bu gelenek canlı olarak devam ettirilmekteidr Gelibolu'daki gibi Anadolunun çeşitli yörelerinde bu gelenek canlı olarak devam ettirilmekteidr [171] Gelibolu'daki gibi Anadolunun çeşitli yörelerinde bu gelenek canlı olarak varlığını sürdürmektedir. Bu düğünlere oğlu sünnet olan ailenin akrabaları ve arkadaşları davet edilmiştir. Yapılan düğünler sayesinde hem çocukların sünnet olmaları kutlanmış hem de

[169] Osman İmamoğlu, Mehmet Çebi, İzzet İslamoğlu, Bade Yamak, "Osmanlı İmparatorluğunda Spor Tekkeleri" **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 11, 2018, Sayı 58, s. 909-910.
[170] Abdülaziz Bey, **Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı**, s. 44.
[171] Göktaş, Uğur, **Sünnet Adetleri,** Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 1994, Sayı 7, s. 114.

düğüne davetli misafirler bir araya gelerek özlem giderip muhabbet etme fırsatını bulmuşlardır. Sünnet düğünleri Osmanlı döneminde toplumun sosyalleşmesini arttıran önemli kutlamalardan biri olmuştur.

2.16.6. Çeşmeler

Osmanlı da çeşmeler çoğunlukla yarımada da suriçinde bulunmaktadır. Dönemde devletin ileri gelenlerinden Sultan, Valide Sultan , Paşa, Sadrazamları mimariye ve sosyo kültürel yaşama katkı sağlayacak çeşmeler inşa ettirmişlerdir. Yaptırılan bu çeşmeler genellikle halka açık meydanlarda bulunurken bazende külliyelerin bir bölümü olan salon çeşmeleri halinde inşaa edilebilmektedir. Halkın genel kullanımı için su ihtiyaçlarını karşılayan bu çeşmeler zamanla dönemin İstanbulunun buluşma alanlarından biri olmuştur.[172] Şehirde bulunan çeşmeler insanların sadece su ihtiyaçlarını değil aynı zamanda da insanların sıcak yaz günlerinde serinledikleri ve oturup sohbet ettikleri bir mekan haline gelerek dönemdeki sosyalleşme alanlarından birisi olmuştur.[173]

Resim 2.11. Sultan III. Ahmet Çeşmesi- Sultanahmet[174]

[172] Sedes Fatma, "Geçmişe Bakıştan Osmanlı Çeşmeleri" **İstanbul Aydın Üniversitesi Uygulama Dergisi**, İstanbul, 2014, s. 23-27.

[173] Beyza Taymaz, "Osmanlı Dönemi İstanbul Sebil ve Çeşme Kitabelerinin Biçim ve İçerik Açısından Değerlendirilmesi" **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul 2022, s. 49.
[174] Necdet Ertuğ, **İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyatı,** 1. Cilt, Forart Yayınları, 2006, s. 10.

2.16.7. Çamaşırhaneler

Çamaşırhaneler, bölgede yaşayan toplumun oluşmasına katkı sağlayan sosyal bağların kurulmasında büyük rol oynayan mekanlardan biridir. İstanbulun farklı semtlerinde bulunan bu çamaşırhaneler halkın birbirlerine olan yardımlaşmalarını arttıran yerlerdir. Halkın ortak ihtiyaçları doğrultusunda inşa edilen bu mekanlar Osmanlıda büyük önem arz etmektedir. Evlerinde günümüzde ki gibi çamaşır makinaları olmayan halk kirlenen kıyafetlerini kirlerinden arındırmak için çamaşırhaneleri tercih etmişlerdir. Zamanla bu yerlere halk tarafından ilgi yoğun olunca temizliğin yanı sıra özellikle kadınların ve çocukların haftanın belirli zamanlarında gün içinde gelerek bir arada bulunmalarıyla birlikte zaman geçirerek sosyalleşmelerini ve eğlenmelerini sağlayan dönemin önemli sosyalleşme mekanlarının arasında yer almıştır.[175] Çamaşır yıkama yerlerine gelen halk bir haftada biriktirdikleri ailedeki tüm kişilerin kirli kıyafetlerini, çarşafları, halıları bu mekanlara gelerek akrabalarının ve komşularının yardımlarıyla yıkarlardı.

Resim 2.12. Çankırıda Bulunan Bir Çamaşırhane[176]

[175] Sondaş Ayşegül, Demirci Sağıroğlu Özlem, "Kırsal Mimarinin Yok Olma Riski Altındaki Ortak Mekanları: Çamaşırhaneler" **Grid Mimarlık Planlama ve Tasarım Dergisi,** 2022, Cilt 5, Sayı 2, s. 25-275.

[176]Çerkez Murat, **"**Çankırı-Ilgaz-Belören Köyü'nde Yaşayan Su Mirası: Çeşme ve Çamaşırhaneler" **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2021, Cilt 23, Sayı 1, s. 271-297.

2.16.8. Çıkmaz Sokaklar

Zaman içinde gelişen kültür, sosyal yaşam, düzensiz olan arsaların sınırları ve kentin hızla büyümesi sonucunda oluşan çok sayıda çıkmaz sokak vardır. Osmanlı da kentlerde genellikle düzenli bir biçimde planlanmış meydanlar fazla bulunmadığı için çıkmaz sokaklar mahalle sakinlerinin ortak yaşam alanlarını oluşturmustur. Bu sokaklar halk için kontrollü alanlar olmuştur. Kontrollü ve güvenli olarak görülmesi çıkmaz sokakların etrafında bulunan yerlere ailelerin ve akrabaların taşınmasına sebebiyet verirken günlük zamanında çoğunun burada geçirilmesini sağlamıştır. Mekanlar arası fiziken yakınlık sağlayan bu sokaklar akraba ve komşuluk ilişkilerinin gelişmesini hızlandırmıştır. Sokaklarda çocuklar oyunlarını oynarken kadınlarda yeme hazırlıkları, el işi, yün yıkama gibi şeyler yaparak bu alanda keyifli vakit geçirerek sosyalleşmişlerdir.[177]

Resim 2.13. Çıkmaz Sokak Görseli

[177] Kalak Mazlum, Kalak Doğan**, Geleneksel Dokuda Çıkmaz Sokak Oluşumu ve Koruma Sorunları,** İksad Yayınları, Ankara 2021, s. 20-22.

2.17. Günümüzde Hamam Kullanımı

Uzun yıllardır neredeyse her medeniyet için büyük önemi bulunan hamam kültürü geçmişten günümüze kadar varlığını sürdürmektedir. Evlerde yıkanma yerlerinin yetersizliğinden dolayı insanlar tarafından sıklıkla ziyaret edilen hamamlar zamanın ilerlemesi ile birlikte yeni inşa edilen evlerin içlerine banyolar yapılması ile Cumhuriyet dönemi başlarından itibaren şehir meydanı ve mahallelerde eskiye oranla daha az hamam inşa edilmektedir. Bu durum Cumhuriyet sonrasına kadar devam etmiş ve artık şehre neredeyse yeni hamam yapılmamıştır. Cumhuriyet döneminden günümüze doğru ilerleyen zamanda insanların yıkanma yerleri evleri olmuştur. Kadın ve erkekler için sosyalleşmenin ana merkezi haline gelen hamamlar yeni sosyalleşme alanlarının var olması ile birlikte artık eskisi kadar sık rağbet görmemektedir. İstanbul kültürel ve doğal güzellikleri sebebi ile turistlerin ilgisini çeken bir şehir olduğu için birçok turist İstanbul'u gezmek ve tatil yapmak için tercih etmişlerdir. Turizmciler bu durumu bir fırsat haline getirip hamamları turistlerin kaldıkları otellerin içlerine ya da şehrin en kalabalık yerlerine inşa etmişlerdir.[178] Kurulan modern hamamların iç mekanları günümüze göre uyarlanıp hamam hizmetinden başka farklı ülkelerin rahatlatıcı masajlarının yapıldığı, içinde yüzme havuzu buhar odası, sauna gibi mekanların bulunduğu bir mekana dönüştürülmüştür. İngilizce kelime anlamı zinde olmak anlamına gelen "Wellness" kelimesinin yanına kaplıca terimine çok yakın bir anlamı olan "Spa" kelimesi getirilerek kurulan bu merkezlerde "Spa & Wellness" adı altında hizmet verilmektedir. Turizme katkı sağlaması amacı ile oluşturulmuş olan bu merkezler yalnızca turistlerin değil ruhen ve bedenen yorgun olan ve bu yorgunluktan arınmak isteyen insanların da ilgisini çekerek müşterilerin de dikkatlerini üzerine toplamıştır. Spa & Wellness hizmeti veren merkezler genellikle otel bünyesi altında yer almaktadır. Hamamlar ile iç mekan düzeni açısından karşılaştırıldığında büyük farklılıklar gösteren yeni merkezler içerisinde Yüzme havuzu, Fitness salonu, Soyunma Odaları, Cafe, Kuru ve Islak Amaçlı tedavi odaları, Güzellik ve bakım salonu, idari ofisler bulundurarak hamamlara göre oldukça lüks ve gelişmiş bir merkez haline gelmiştir.[179] Bu merkezler ve Osmanlı Döneminden günümüze

[178] Ertuğrul, Alidost, "Hamam Yapıları ve Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, s. 250.
[179] Apaydın, Banu Başa, **Türk Hamam Kültürünün Spa & Wellness Mekanlarının Tasarımına Etkileri**, 2009, Cilt 1, s. 215.

kadar varlığını koruyan hamamlar sayesinde hamam kültürü eskisi kadar olmasa da günümüzde bazı değişiklikler yapılarak devam ettirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı döneminde yapılan hamamlar Ankara/Beypazarı, Bursa, Erzurum gibi illerimizde halka ilk gün ki gibi hizmet vermektedir.

BÖLÜM 3

SOSYALLEŞME ALANI OLAN HAMAMLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Osmanlı döneminde İstanbul şehrinde bilinen 5 farklı sosyalleşme mekanı bulunmaktadır. Bu mekanların hepsi birbirinden ayrı bir hizmet için varlığını sürdürse de topluma sağladıkları ortak değerlerden biri sosyalleşmedir. Bu mekanlar arasında en yaygın olan ve günlük hayatta insanların sıklıkla kullandığı bir yer olan çarşılardır. Halkın zaman geçirip sosyalleşeceği alanların kısıtlı olması sebebiyle insanların sıklıkla gidip zaman geçirdiği ve alışverişini yaptığı yerlerin başında çarşılar gelmektedir. Çarşılar şehrin tam ortasına kurulmuştur bu durum çarşıları şehir hayatının ayrılmaz bir parçası haline getirirken aynı zamanda ticari hayatın en hareketli olduğu ve insanları ihtiyaçları doğrultusunda kendine çeken bir mekan özelliği taşımaktadır. Farklı din ve dilden insanların yaşadığı şehirlerde çarşıya ihtiyaçlarını almak için gelen insanlar hem günlük alışverişlerini yaparlarken hem de çevrede başka alışverişini yapan kimselerle konuşarak kaynaşmaktadır. Çarşılar sayesinde hem ticaret gelişirken bir yandan da toplumun sosyalleşmesi sağlanmaktadır.[180] Sarrafiye, Kavafiye, Bakırcılar, Demirciler, Halciler gibi meslek gruplarını bulunduran çarşılara gün boyu müşteriler gelir kişisel ve ev ihtiyaçlarını tamamlardı. Şehrin tam kalbinde bulunan çarşılar özellikle halkın daha çok yoğunlaştığı kale ve şehir surlarının kenarlarına yapılırken aynı zamanda ulaşımın sıklıkla olduğu ve halkın uğrak noktası olan anayolların kenarlarına da konumlandırılmaktadır.[181]

Osmanlıdaki halk hayatını ev, cami ve çarşı arasında sürdürürken 16. Yüzyılın. Sonlarında kahvehanelerin açılması ile birlikte Osmanlı şehrinde bir diğer sosyalleşme alanı kahvehaneler olmuştur.[182] İsminden de belli olduğu gibi kahvehaneler kahvenin yapıldığı ve içildiği yer anlamı taşımaktadır. Osmanlıda kahvehaneler zamanla erkeklerin günün

[180] Kolektif , **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, Cilt 5, ss. 347,350.
[181] Mehmet Sait Şahinalp Veysi Günal ,**Osmanlı Dönemi Anadolu Şehirleri Çarşı Sisteminin Fonksiyonel Analizi,** ss. 335-360.
[182] Ekrem Işın, **İstanbul'da Gündelik Hayat**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, 5. Baskı, s. 277.

neredeyse büyük bir çoğunluğunu geçirdiği, toplumsal olayların konuşulduğu, toplumda yaşanan yeni gelişmelerden haberdar olunan bir mekan haline gelmiştir. Popülerliği gün geçtikçe fazlalaşan kahvehaneler erkeklerin eğlence için uğrak noktalarından biri olmuştur.[183] 1876 sonrası dönemde kahvehanelerin sayısının artmasıyla birlikte Meddah oyunu ve Karagöz ile Hacivat eğlenceleri kahvehanelerin vazgeçilmezleri arasında yerini almıştır. Halkın her kesiminden erkekler bu gösteriler için kahvehanelere gelip burada Sosyalleşip zaman geçirmektedirler. Kahvehanelerde oynanan bu oyunlar sayesinde Osmanlı dönemindeki eğlence alanlarının kısıtlılığı sebebiyle Kahvehaneler ilgi çekerek halkın gözdesi haline gelmiştir.[184] Kahve veya çay içmek ve sosyalleşmek amacıyla kahvehaneleri tercih eden erkekler burada hem sosyal olayları hem de Siyasal olayları konuşmuşlardır. Bu durum bazı ayaklanmaların kahvehanelerde başlamasının nedeni olmuştur. Bu ayaklanmalar toplumun bazı kesimlerinden ve özellikle iktidarın dikkatini çekmiş ve eleştirilere neden olmuştur. Halk arasında fitne yuvası ve tembellerin geldiği mekan olarak görünen kahvehaneler 1567 yılında özellikle İstanbul'un Sur içi bölgesi olmak üzere tüm bölgelerdeki kahvehaneler kapatılmıştır. Osmanlı'da sosyalleşmenin en çok geliştiği yer olan kahvehanelerin kapatılmasının asıl sebebi otoriteyi sağlamak ve tehlikeyi önlemek amacı olmuştur. Bir süre sonra kapatılan kahvehaneler Kanuni Sultan Süleyman döneminde tekrardan açılmış ve eski formuna yeniden dönüş yaparak İstanbul'un en gözde sosyalleşme alanlarının içinde yer almıştır.[185]

[183] Ahmet Yaşar, "Osmanlı Şehir Mekanları: Kahve Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 3, 2005, Sayı 6, s. 245.
[184]Çoruk, Ali Şükrü, **Büyük İstanbul Tarihi Giyim, Kuşam, Eğlence, Osmanlı İstanbulunda Halkın Eğlence Hayatı**, s. 296.
[185] Ahmet Yaşar, **Osmanlı Şehir Mekanları: Kahve Literatürü**, s. 246.

Resim 3.1. 16. Yüzyılda İstanbul'da bir Kahvehane[186]

Genellikle erkeklerin sosyalleşme alanı olan kahvehaneler ve Çarşıların dışında artık kadınların da sosyalleştiği ve eğlenceli vakit geçirdiği bir yer olan Hamamlar hem erkek hem de kadın misafirleri ağırlasa da gün içinde çok fazla dışarı çıkmayan ve böylelikle erkekler kadar sosyalleşemeyen kadınların arkadaşlarıyla buluşup hem temizlenirken aynı zamanda bazı adetleri yerine getirerek hamamı sadece bir yıkanma yeri olarak değil aynı zamanda bir sosyalleşme alanı ve eğlencelerinin düzenlendiği bir alan haline getirmişlerdir. Hem kadınlara hem de erkeklere bir sosyalleşme alanı sağlayan hamamlar Kına hamamı, gelin hamamı , sünnet ve damat hamamı olmak üzere yapılan adetlerin eğlencelerine şahit olmuştur. Farklı adetlerin uygulanmasıyla birlikte hamamlar halkın büyük bir çoğunluğu tarafından tercih edilirken bu durum yeni hamamların açılıp hamam kültürünün de genişlemesine neden olmuştur.[187] İstanbul'da günümüzdeki kadar sosyalleşme alanları olmasa da halka hizmet ve ticaret amaçlı yapılan mekanlara insanlar geldikçe ana kuruluş amacı ticaret olan yerler bir çeşit sosyalleşme mekanına dönüşüp o 1453-1900'lü yıllar arasında yaşayan halkın tek sosyal alanlarından olmuştur. Günün büyük bir çoğunluğunu bu

[186] Ekrem Işın, **İstanbul'da Gündelik Hayat**, s. 256.
[187] Tülay Taşçıoğlu, **Türk Hamamı**, s. 21.

alanlarda geçirip tanıdıkları ile muhabbet eden halk sayesinde mekanların sosyalleşme alanı olarak bilinirlikleri artmış ve bu alanların popüler olduğunu gören tüccarlar bu durumu fırsat bilerek yeni dükkanlar, kahvehaneler ve hamamlar açmışlardır. Sosyalleşme arttıkça ticaret amacı ile kurulan mekanların gelirlerinin de bir o kadar arttığı görülmüştür. Evlerinde yıkanma yeri olmayan veya yıkanma alanı yetersiz kişiler zorunlu olarak hamamları tercih ederken bu durum hamamların sahiplerine yüksek gelirler getirmesini sağlamıştır.

1453-1900 yılları arasında özellikle erkek misafirlerin ziyaret ettiği bir başka sosyalleşe alanı ise Osmanlı eğlence hayatının vazgeçilmezi haline gelen meyhanelerdir. Bizans meyhanelerine benzerliği ile bilinen Osmanlıdaki meyhanelerin sayılarının Michel Baudier'ın kayıtlarına bakıldığında 1635 yılında 1500 olduğu yazarken Evliya Çelebinin defterlerindeki kayıtlara bakıldığında ise aynı dönemdeki meyhanelerin sayısı 1060 olduğu yazmaktadır. Polonyalı Simeon ise bu sayının dönemde 30.000 civarı olduğunu yazarken bu bilgiler bize meyhaneler ile ilgili yazılan bilgilerin doğruluğunun kesin olmadığını tahminler ve farklı düşünceler üzerine bu sayıların belirlendiği görülmektedir. Karışıklıklara sebep olan ve iyi bir gözle bakılmayan içkilere uygulanan yasaklar neticesinde hizmet veren meyhanelerin sayılarının azaldığı bilinmektedir. Hat-ı Hümayuna göre Sur içinde bulunan meyhanelerin 19. Yüzyılın başlarında sayısının 500 civarında olduğu yazmaktadır. Meyhaneler yasaklı olmadıkları Müslüman erkekler tarafından rağbet görürken yasaklar geldiğinde de müşteriler yine bir yolunu bulup meyhanelerin gizli kapılarından içeriye girerek tüm cezaları göze alarak eğlenmişlerdir. [188] Bu durum tüm yasaklara rağmen erkeklerin eğlenceden ve bağımlılık yapan içkiden kopamadığını gösterirken meyhanelere bu derece çok ilgi gösterilmesi meyhanelerin erkekler için ne kadar önemli bir eğlence ve sosyalleşme alanı olduğunu yansıtmaktadır. Erkeklere özel eğlence yeri olan meyhaneler erkeklerin sıklıkla tercih ettiği kahvehaneler ile sosyalleşme açısından karşılaştırıldığında iki mekanın da eğlence ve sohbet üzerine kurulu olması, ve bu alanlarda bir şeyler yenilip içiliyor olması bu mekanlarda müşterilerin geçirdiği süreyi arttırırken, bu durum ardından muhabbeti de getirdiği için erkekler yeni çevreler edinip arkadaşları ile zaman

[188] Kutan Çilli Özgü, **İstanbul Meyhaneleri: Meyhaneler Kitabı**, Kitabevi Yayınları, 2019, s.7

geçirebilmektedir. Durumun böyle olması erkeklerin şehir içinde kadınlara göre sosyal bir hayat yaşadığının göstergesidir.

İstanbul sınırları içinde bulunan bir diğer sosyalleşme alanı ise hem erkeklerin hem de kadınların gün içinde zamanlarının büyük çoğunluğunu geçirdiği alanlardan biri olan mesire yerleridir. Bu alanlar insanların sadece sohbet ve muhabbet ettiği alanlar olarak kalmayıp dönemin en çok ziyaret edilen eğlenceleri kahvehaneler ve hamamlarda yapılmaktadır. Sosyalleşmenin gelişip yeni hizmet yerlerinin açılması ile birlikte şehrin genel planında ve görüntüsünde yeni yerlerinde açılmasına bağlı olarak değişiklikler olmuştur.

Resim 3.2. Üsküdarda bir kahve ocağı [189]

[189] Kolektif, **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, s. 332.

Sonuç olarak toplum için en önemli şeylerden biri olan ticaret- temizlik ve yeme içme için kurulan mekanların zaman geçtikçe toplumda sosyalleşmeyi sağlaması sayesinde kurulan bu yerler gün geçtikçe insanlar tarafından vazgeçilmez alanlardan biri olmuştur. BunuN sonucunda mekanlara talep artınca yeni mekanların kurulumu da kaçınılmazdır. Sosyalleşme ve bununla birlikte açılan yerler fazlalaştıkça hem ticaret gelişmiştir hem de kentin gelişmesinde en önemli rol oynayan faktörlerden biri haline gelmiştir.

3.1. Kadın Hamamlarının Sosyalleşmeye Katkısı

Osmanlı Döneminde genel olarak sosyalleşme alanlarının kısıtlılığı sebebi ile erkekler gün içinde sadece çarşı ve kahvehanelere gidip burada zaman geçirirken kadınlar, dönemin görüşleri ve sosyalleşme alanlarının olmaması sebebi ile tek başına veya aynı cinsten arkadaşları ile ev dışında bir yere gidemez ve böylelikle daha az sosyal hayatları vardı. Hamam kültürünün yayılması ile birlikte kadınların dışarı çıkma nedenleri artmıştır. Temizlik için gidilen hamamlar kadınların sosyalleşme için attığı en önemli adımlardan biri olmuştur. Hamamlar kadınlar ve erkekler tarafından sıklıkla kullanılsa da kadınlar için kullanım amaçları farklı yönlere ister istemez çevrilmiş ve hamama gelen kadınların gelir düzeylerini belli edecek şekilde hamam sefaları yapılmaya başlanmıştır. Bu durum kadınların hamama gelirken süslenmelerine ve en kaliteli hamam malzemelerini getirerek diğer kadın misafirler ile rekabete girmelerine neden olmuştur. Kadınlar gündelik hayatta dışarı çıkıp herhangi bir eğlenceye dahil olamadıkları için bu eğlenceleri bazen hamam içlerine taşıyarak temizlik kültürüne bir farklılık getirmişlerdir. Kadınlar için sosyalleşme noktası haline gelen hamamlara gün içinde maddi durumu en düşük kişiden durumu en iyi olan kişiye kadar farketmeksizin birçok kadın müşteri gelmektedir.

Kadın hamamlarında en çok eğlenilen ve uzun süre keyifli vakit geçirildiği bilinen hamam sefalarından olan gelin hamamı kültürü mekan içine birden çok davetliyi toplamaktadır. Gelin hamamının yapılacağı yere hem kız hem de erkek tarafının uzak ve yakın misafirleri çağırılarak hem iki ailenin kaynaşması hem de aynı aileden olup ta birbirini uzun zamandır göremeyen akrabaların özlem gidermesi sağlanırken aynı zamanda gelin olacak kızın düğün gününe dualar ve yapılan eğlenceler sayesinde hazır edilmesi sağlanır. Gelin hamamına gelen ve birbirini ilk defa gören kız ve erkek tarafındaki kadınlar ev dışında bir yerde çok

fazla görüşemedikleri için temizlik mekanı içinde gelin hamamı vesilesi ile sosyalleşmektedirler. Kadınlar hamamını sosyalleşme açısından değerlendirmek gerekir ise hamamların kadınlar için önemsenen sosyalleşme alanlarından biri olmasından dolayı kadınlar için büyük bir önem taşıdığını söylemek mümkündür. Toplumun sosyalleşmesine bakıldığında kadınlar her ne kadar çok fazla sosyalleşemeselerde hamamların mahallelere yayılması ve artık temizlik için gidilen en çok tercih edilen hamamlar kadınlara buluşma ortamı hazırladığından dolayı gün geçtikçe ev dışında çıkacak başka yeri olmayan hanımların asosyallikten sosyalliğe dönmelerinin en büyük nedeni olmuş ve hamamlara talebin fazla olmasından kaynaklı yeni hamamlar kurulmuştur Bu mekanlar sosyalleşmenin yanı sıra kadınların gündelik haberleri dilden dile birbirlerine aktardıkları ve toplumda olan olayları haberleri başka kişilerden duyanlardan öğrendikleri yerlerden biri olma özelliği de taşımaktadır.[190] Şehirde kurulan hamamlardaki sosyal yaşam incelendiğinde özellikle kadınlar için kısıtlı olan bir düzenin olduğu toplumda hanımların aile ziyaretlerinden başka çok fazla dışarıdaki hayata dahil olmadığı düşünülürse temizlenmek için gelinen mekanların aynı zamanda sohbet ve eğlenceyi beraberinde getirmesi asosyal hayat yaşayan kadınların hayatlarında büyük bir değişikliğe neden olmuş ve bir çok kişisel bakım, sosyal aktivite gibi ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamıştır. Bu duruma bakıldığında hamamların kadınların en rahat davranabildiği ve özgürce kendilerini ifade edebildikleri mekanların başında gelmektedir.

3.2. Erkekler Hamamının Sosyalleşme Açısından İncelenmesi

Osmanlı Döneminde sosyalleşme alanlarını yıllar boyunca gün içinde kullanan erkekler için hamamların yaygınlaşarak sosyalleşme alanına dönmesi zaten arkadaşları ve akrabaları ile gün içerisinde diğer alanlarda iletişimde olan erkeklerin daha fazla sosyalleşmesine neden olmuştur. Erkeklere yeni bir sosyalleşme alanı haline gelen hamamlar insanların en çok sosyalleştiği alanlardan biri olmuştur. Haftanın belli gün veya saatlerinde ana amaçları temizlenmek olan erkekler hamamların yolunu tutarak aynı zamanda bu mekana temizlenmek için gelen başka erkek müşterilerle sohbet ve muhabbet ederek keyifli zaman geçirmektedir. Beylerin hamama gelirken bazı zamanlar yanlarında

[190] Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla**, 2005, s. 178.

ergin yaşa gelmiş olan erkek çocuklarını da getirmişlerdir.[191] Erkekler hamamı incelendiğinde tıpkı kadın hamamları gibi sosyalleşme açısından dönemin en aktif olarak kullanılan alanlarından biri olmuştur. Tek sosyalleşme alanı hamamlar olmayan erkekler diğer alanların dışında hamamları daha çok yıkanıp temizlenmek için tercih ederlerken kadın hamamlarına göre erkeklerin bu mekanda daha az zaman geçirdiği bilinmektedir. Hamamlar genel kullanım açısından bakıldığında erkekler tarafından yalnızca yıkanma gibi gerekli durumlarda kullanıldığı düşünüldüğünde kadınların gündelik yaşamında büyük bir etkisi olan hamamın erkeklerin sosyal hayatlarını çok fazla etkilemediği görülmektedir.

3.3. Kadın ve Erkek Hamamlarının Sosyalleşme Açısından Karşılaştırılıp İncelenmesi

Kadın ve Erkeklerin hamam içerisindeki rolleri incelendiğinde kadınların temizliğin yanı sıra daha çok hamamları eğlencelerin yaşanıldığı, sohbetlerin gerçekleştiği, güncel haberlerin konuşulup öğrenildiği mekanlar olarak gördüğü bilinmektedir. Kadınların kişisel ve sosyal ihtiyaçlarının büyük bir bölümünün giderilmesi için önemli bir nitelik taşıyan bu mekanlar, gün içerisinde gruplar halinde kadınları bir arada ağırlar ve hamam kadın misafirler sayesinde neredeyse hiç boş kalmamaktadır. Günün erken vaktinde hamama gelen kadınlar rahat ve eğlenceli bir şekilde mekan içinde yemeğini yiyip daha sonrada içeceklerini içerken bir yandan da diğer kadınlarla sohbet edip günü daha sosyal bir şekilde geçirmektedir. Özellikle İstanbul'un büyük hamamlarında kutlama, şenlik gibi eğlenceler yapılırken bu sırada hanımlar birbirleriyle birçok konuda fikir alışverişinde bulunurken bekar oğlu olan anneler çocuklarına hamama gelen kızlardan beğenirlerdi. Asıl amacı temizlenme için olan bu mekanların erkekler için kullanımı kadınlara göre daha değişkenlik gösterebilmektedir. Erkeklerin ise zaten var olan sosyal çevrelerinden ötürü hamamları daha çok asıl amaçları için kullandıkları ama bu sayede de olsa bu mekan içerisinde bir sosyalleşmenin gerçekleştiğini söylemek mümkündür.[192] Kadınlar hamamı haftanın her günü aktif bir şekilde kullanırken, erkekler'in özellikle hamamları Perşembe gününü

[191] Erkan Topcu, **Erkekler Hamamı,** s. 184.
[192] Zakir Avşar , Servet Avşar, "Var Olmanın ve Arınmanın Tarihi Seyri İçerisinde Bedensel - Ruhsal Temizlik Mekânları Olarak Hamamların İletişim Bakımından Önemi", **Kent Araştırmaları Dergisi**, 2016, Sayı 19, Cilt 7, Mayıs ss. 646-648.

Cumaya bağlayan gecelerde ve bu günün sabahında hamamları sıklıkla kullanırlardı. Arefe günlerinde ise erkekler toplu bir halde hamamların yolunu tutar ve bu bir adet olarak her bayramda yapılırdı.[193] Kadın hamamlarında düzenlenen eğlenceler ve kutlamalar hamam kültürünün nesilden nesile aktarılarak önemli bir boyut taşımasına ve başka kültürlere tanıtılmasına vesile olurken erkekler hamamında düzenlenen eğlenceler kadınlar hamamında yapılan kutlamaların gerisinde kalmıştır. Bu durumun en büyük nedeni kadın hamamlarında düzenlenen her kutlamanın büyük bir coşku ve gösterişle yapılması olmuştur.

3.4. Günümüzdeki Hamam Kültürünün Sosyalleşme Açısından İncelenmesi

Geçmişte insanların vazgeçilmezi haline gelen hamam kültürünün ne yazık ki günümüze bakıldığından da giderek yok olduğu görülmüştür. Osmanlı döneminde talebin fazla olması sebebi ile şehrin birçok yerine hamamlar inşa ettirilirken günümüze bakıldığında bu durumun kötüye gittiğini ve müşteri azlığı sebebi ile hamam giderlerinin karşılanamaması gibi bir durum ile karşılaşılmıştır.[194] Modern hayata geçiş sürecinde artık genel kullanıma açık olan hamamlara olan isteğin azalmasından dolayı bu mekanlar yıkılarak yerine halkın daha çok kullanabileceği alanlar yapılmıştır. Genel kullanım hamamlarının yavaş yavaş yıkılması ile birlikte toplumun hayatından hamam olgusu yavaş yavaş silinmeye başlamıştır. Hamamların gün geçtikçe yerlerini farklı mekanlara bırakmasının bir diğer nedeni ise artık bu mekanların eskisi gibi karlı bir işletme olmaması olmuştur. Isıtma Maaliyetleri ve diğer işletme giderleri ile geçmişe bakıldığında zarara giren hamamlar gelen müşterilerinde azlığı sebebi ile kapanmaya ve unutulmaya yüz tutmuştur.[195] Hamam sahipleri her ne kadar bu kültürü devam ettirmeye direnseler de yaşadıkları ekonomik sıkıntılar ve hamamların dönemin ihtiyaçlarını karşılamamasından dolayı bir süreden sonra hamamları kapatmışlardır. Günümüze kadar varlığını koruyan tarihi hamam sayısı genel hamam sayısına bakıldığında oldukça azdır. Bugüne kadar varlığını devam ettiren hamamlara belediyeler tarafından yaptırılan restorasyonların bazılarının hamamın esas görünümünü yansıtmadığı ve o eski kültür dokusunu taşıyamadığı için insanların da

[193] Mustafa Uzun/ Nurettin Albayrak, "Hamam", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 1997, Cilt 15, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İSAM, s. 431.
[194] Erkan Topçu, **Erkekler Hamamı,** s. 184.
[195] Semavi Eyice, "Hamam", **TDV İslam Ansiklopedisi**, https://islamansiklopedisi.org.tr/hamam#1 , (04.08.2022). s. 426.

hamamlara olan talebi hem artık tüm evlerde birer banyo olmasından dolayı hem de yeni restore edilen hamamların gerçek mimariyi yansıtmamasından dolayı hamamlara olan ilgi azalmıştır.[196] Günümüzde varlığını devam ettirmeye çalışan hamamlar sosyalleşme açısından değerlendirildiğinde sosyalleşme alanlarının çoğalması nedeni ile hamamlara olan rağbet etkisini büyük ölçüde kaybetmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde sosyalleşecek çok az bulunan kadınların yıkanmayla birlikte sosyalleşmek içinde tercih ettiği hamamların yerini daha çok sosyalleştikleri Cafeler ve AVM'ler yerlerini almışlardır. Günümüzde halkın hamam kullanımı geçmişe bakıldığında nadir olarak görülse de, gün içinde en çok Turistik amaç ile birçok hamam restore edilip Ülkemize gelen yabancı turistlerede hizmet vermek ve kültürümüzü tanıtmak için açılmıştır. [197]

Resim 3.3. Büyük Çarşı ve Bedestenleri- İstanbul [198]

[196] Erkan Topçu, **Erkekler Hamamı,** s. 184.
[197] Akif Kuruçay, **İstanbul'un 100 Hamamı,** s. 38.
[198] Semavi Eyice, "Büyük Çarşı" **TDV İslam Ansiklopedisi**, https://islamansiklopedisi.org.tr/buyuk-carsi--istanbul, (03.02.2023) s. 511.

3.5. Sosyalleşme Alanı Olan Hamamların Geliştirdiği Olumlu/Olumsuz Yönlerin İncelenmesi

Osmanlı döneminde topluma sağladığı yararlardan dolayı varlığını büyüten hamam kültürü gün geçtikçe herkes tarafından bilinmeye ve neredeyse her mahalleye inşa ettirilmeye başlanmıştır. Bu kadar çok hamamın açılmasının başlıca sebeplerinden biri evlerinde yıkanacak bir alanı olmayan insanların hamamı tercihlerinden dolayı bu mekanların gün içinde dolup taşarak sahiplerine yüksek kazanç sağlatmasıdır. Hamamların yüksek gelir getirmesi birçok kişinin hamam inşa ettirmesine neden olmuş ve bir çok çalışanın da gelirini elde ettiği bir yer haline gelmiştir.[199] Hamamların çoğu yere yapılmasından dolayı bu yerlerin kısa sürede herkes tarafından bilinmesine neden olmuştur. Mekanların var olmaları insanların temizlenmek için her yerde yıkanma mekanlarını bulmasına ve temizlendiklerini göstermektedir. Müslümanlık dininin temizliğe oldukça önem vermesinden dolayı yıkanma ve abdest yeri olarak tercih edilen bu yerler insanlar tarafından oldukça önemli görülen yerlerdir. Hamamların olumlu özellikleri her ne kadar toplumun sosyal yapısına katkı sağladığı bilinse de olumsuz yönlerinin toplumda bazı karışıklıklara neden olduğu görülmüştür. Hamamlar gündelik olayların en çok konuşulup tartışıldığı yer olma özelliğini taşıdığı için, zaman içinde bu durum ayaklanmalara kadar giden yolu açmıştır.

Bu durum hamamlara olan önyargıları başlatırken bu durumun artarak artık insanların hamamlara olan güveninin zedelenmesini hamamlarda çalışan ve yetim oldukları bilinen Külhanbeyi isimli çalışanlar sergiledikleri tutumlar sayesinde sağlamışlardır. Toplum içinde sürekli hırsızlık ve eylem yapmaları gibi problemlerle isimleri duyulan bu hamam çalışanlarına karşı halk ve özellikle esnaflar son derece tedirgin olmuşlardır. Büyük karışıklığa yol açan Patrona Halil İsyanında grubun başındaki kişinin Beyazıd Camii hamamında tellaklık yaptığı sanıldığı için bu isyan karşısında halkın hamamlara olan tepkileri büyümüş ve Lale devrini sonlandıran bu isyan sonrası devletin hamamları daha sık bir şekilde kontrol altına almasına neden olmuştur. Daha sonra toplumun hamamlara karşı ister istemez ön yargıları artmış ve dönemin ahlaksız mekanları ile bir tutmalarına neden

[199] Eyice, **"Hamam"** s .414.

olmuştur. Zamanının en sosyal alanlarından biri olan hamamların her ne kadar olumlu yönleri toplum için bir çok fayda sağlayıp halkın birbiri ile kaynaşıp sosyalleşmesini sağlasa da, dedikoduların sıkça yapıldığı bir mekan olmasından kaynaklı halkın hamamlara ön yargılı yaklaşması ve ayaklanmalara öncülük etmesinden dolayı hamamların kendi sonlarını kendilerinin ve çalışanlarının getirdiğini söylemek mümkündür. İnsanların hamamlara karşı bir başka ön yargılı yaklaştığı konuda her hamamda olmasa da bazı hamamlar cinsel ihtiyacın giderildiği yerler olarak bilinmesinden dolayı halk hamamlara artık eskisi gibi güvenle gelmemektedir. İnsanları hamamlardan soğutan olaylar ile birlikte toplumda yaşanan bazı karışıklıklardan dolayı hamamlarda aniden gerçekleşen suikast olayları hamamlara insanın korku ile bakmasına neden olmuştur.[200]

İnsanları korkutup hamamları tercih etmemelerini sağlayan tek şey elbette suikastlar değildir. Olağanüstü varlıkların hamamların içinde toplanarak yıkanmaya gelen insanlara musallat olduğu efsanelerde sıklıkla konu edilmiştir. [201] Kulağa yayılan efsanelere inanan birçok insan vardır. Rivayetleri dinleyen kişiler olağanüstü varlıkların yıkanma mekanları içerisinde gerçekten var olmasını düşünerek bu sebeple artık hamamları tercih etmemişlerdir. Genel olarak olumlu ve olumsuz özellikleri incelendiğinde dönemin her evde yıkanma yerinin olmaması gibi imkansız koşullarından ve dinimizin bir temizlik dini olduğunu düşünülürse bu mekanların topluma sağladığı yararlar ve insanların kısıtlı görüşme alanlarının bulunması nedeniyle halkın güzel vakit geçirip sosyalleştiği bir yer haline gelmesinden dolayı hamamların olumlu özelliklerinin olumsuz özelliklerinden öne geçtiği ve insanların ilgisinin sürekli üzerinde olduğu bir mekan olduğunu söylemek mümkündür. Halkın çoğunlukla tercih ettiği bu yerler zaman geçtikçe hamamların bahsedilen olumsuz özelliklerinden dolayı misafirlerin gözünden düşmesini sağlamış ve artık eskisi kadar bu mekanlara rağbet olmamıştır. Bu durumun olumsuz yönde eksileri ilk başlarda hissedilmezken zaman geçtikçe misafirlerin bu alandan uzaklaşmaları nedeni ile iş yapamayan ve müşterisiz kalan hamamların zarara girmemek için kapanmıştır. Bu kapanmalar hamamlar hakkında duyulan ve şahit olunan kötü olaylar nedeni ile giderek

[200] Zakir Avşar/ Servet Avşar, **Var Olmanın ve Arınmanın Tarihi Seyri İçerisinde Bedensel-Ruhsal Temizlik Mekânları Olarak Hamamların İletişim Bakımından Önemi,** 2016, ss. 628-658.
[201] Helimoğlu Yavuz, M. **Diyarbakır Efsaneleri: Derleme-Araştırma- İnceleme**, Doruk Yayınları, 1993, s. 103.

artmış ve artık evlerde bir yıkanma yerinin olmasından sonrada ev halkı dışarıda yıkanmaya ihtiyaç duymayınca hamamlara ilgi büyük çoğunlukla kesilmiştir.

SONUÇ

Geçmiş zamanlardan beri insanlar temizlenmek ve genel ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli yollar denemişlerdir, ancak en sonunda temizlenme şeklinin kolay yolunun su aracılığı ile yapılanı olduğu anlaşılmıştır. Roma imparatorluğunda olduğu gibi Osmanlı Devletinde de temizliğin ve hamamların günlük hayatta önemli bir yeri vardır. Ancak Roma imparatorluğundaki gibi Osmanlı'da hamam kültürüde sadece temizlenmek için değil aynı zamanda hem erkeklerin hem de kadınların toplanıp zaman geçirdiği bir yer olma özelliği taşımaktadır. Hamamlarda temizlik ve sosyalleşmenin dışında aynı zamanda dönemin bazı ayaklanmaları planlanıp harekete geçirilmesi ile siyasi bir yönde kazanmıştır.

Osmanlı döneminin genelinde çok yaygın olan hamam kültürünün ekonomiye olan yansımaları önemli oranda katkıları olmuştur. Osmanlıda halka yardım ve belirli bir hizmete yaraması amacı ile kurulan vakıflar, Osmanlı şehir yapısının gelişmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Farklı kamu hizmetleri vakıflar tarafından destek görmüş ve bu destekler sayesinde devlete bütçe anlamında büyük bir yardım sağlanmıştır. Şehrin gelişiminde büyük bir etki sağlayan vakıflar şehrin en işler noktalarına hamamlar kurarak hem gerekli işçi alımını yapıp halka iş imkanı sağlıyor hem de şehrin ekonomik hayatını canlandırıyordu. Ekonomik hayatında canlanmalar olan şehir zamanla iş göçü almaya başlayarak insanların şehri tercih etmesi sebebi ile şehirdeki hanlar ve çarşılarda bu sayede para kazanmaya başlamıştır. Göç ile insanların gelmesi sadece hamamlar üzerinden değil genel olarak kurulan yerler üzerinden ekonomiye katkı sağlamaktadır. Yeni yerleşim yerlerine kurulan vakıfların içinde olan hamamlar, bazen misafirleri çekmesi ile bu sayede o bölgenin görülüp tanıtılmasını ve büyümesinine katkı sağlamıştır.

Uzun yıllardır neredeyse her medeniyet için büyük önemi bulunan hamam kültürü geçmişten günümüze kadar varlığını sürdürmektedir. Eskiden evlerde yıkanma yerlerinin yetersizliğinden dolayı insanlar tarafından sıklıkla kullanılan hamamlar, zamanın ilerlemesi ile birlikte yeni inşa edilen evlerin içlerine banyolar yapılması ile özellikle Cumhuriyet dönemi başlarından itibaren şehir meydanı ve mahallelerde eskiye oranla daha az hamam inşa edilmesine yol açmıştır. Bu durum günümüze kadar devam etmiş ve artık şehre neredeyse yeni hamam yapılmamıştır. Cumhuriyet döneminden günümüze doğru ilerleyen

zamanla insanların yıkanma yerleri evleri olmuştur. Kadın ve erkekler için sosyalleşmenin ana merkezi haline gelen hamamlar yeni sosyalleşme alanlarının var olması ile birlikte artık eskisi kadar sık rağbet görmemişlerdir.

İstanbul kültürel ve doğal güzellikleri sebebi ile turistlerin ilgisini çeken bir şehir olduğu için birçok turist İstanbul'u gezmek ve tatil yapmak için tercih etmişlerdir. Turizmciler bu durumu bir fırsat haline getirip hamamları turistlerin kaldıkları otellerin içlerine ya da şehrin en kalabalık yerlerine inşa etmişlerdir. Kurulan modern hamamların iç mekanları günümüze göre uyarlanıp hamam hizmetinden başka farklı ülkelerin rahatlatıcı masajlarının yapıldığı, içinde yüzme havuzu buhar odası, sauna gibi mekanların bulunduğu bir mekana dönüştürülmüştür. Turizme katkı sağlaması amacı ile oluşturulmuş olan bu merkezler yalnızca turistlerin değil ruhen ve bedenen yorgun olan ve bu yorgunluktan arınmak isteyen insanlarında ilgisini çekerek müşterilerin ilgisini çekmektedir. Hamamlar ile iç mekan düzeni açısından karşılaştırıldığında büyük farklılıklar gösteren yeni merkezler içerisinde yüzme havuzu, fitness salonu, soyunma odaları, cafe, kuru ve ıslak amaçlı tedavi odaları, güzellik ve bakım salonu, idari ofisler bulundurarak hamamlara göre oldukça lüks ve gelişmiş bir merkez haline gelmiştir. Bu merkezler sayesinde hamam kültürü eskisi kadar olmasa da günümüzde bazı değişiklikler yapılarak varlığını sürdürürken bir yandan da, eski Osmanlı Hamamları üzerinden yıkanma kültürü tanıtılarak devam ettirilmeye çalışılmıştır.

Hamam kültürünün yayılması ile birlikte asıl amaç temizlik olduğu için kadınlar sokağa hamamlara gitmek için çıkmaya başlamışlardır. Temizlik için gidilen hamamlar kadınların sosyalleşme için attığı en önemli adımlardan biri olmuştur. Hamamlar kadınlar ve erkekler tarafından sıklıkla kullanılsa da, kadınlar için kullanım amaçları farklı yönlere ister istemez çevrilmiş ve zaman zaman dedikodularında yapıldığı bir mekan haline gelmiştir. Hamama gelen kadınların bazılarının gelir düzeyleri yüksek olduğu için bu durumu belli edecek şekilde hamam sefaları yapılmaya başlanmıştır. Bu durum kadınların hamama gelirken süslenmelerine ve en kaliteli hamam malzemelerini getirerek diğer kadın misafirler ile rekabete girmelerine neden olmuştur. Kadınlar gündelik hayatta dışarı çıkıp herhangi bir eğlenceye dahil olamadıkları için bu eğlenceleri hamam içlerine taşıyarak temizlik kültürüne bir farklılık getirmişlerdir. Kadınlar için sosyalleşme noktası haline gelen hamamlara gün içinde maddi durumu en düşük kişiden durumu en iyi olan kişiye kadar farketmeksizin birçok kadın müşteri gelmektedir.

Kadın hamamlarında en çok eğlenilen ve uzun süre keyifli vakit geçirildiği bilinen hamam sefalarından olan gelin hamamı kültürü mekan içine birden çok davetliyi toplamaktadır. Kadınlar hamamını sosyalleşme açısından değerlendirmek gerekir ise hamamların dönemin kadınlar için önemsenen sosyalleşme alanı olmasından dolayı kadınlar için büyük bir önem taşıdığını söylemek mümkündür. Toplumun sosyalleşmesine bakıldığında kadınlar her ne kadar asosyal olsa da hamamların mahallelere yayılması ve artık temizlik için gidilen en çok tercih edilen hamamlar kadınlara buluşma ortamı hazırladığından dolayı gün geçtikçe ev dışında çıkacak çok fazla yeri olmayan hanımların az sosyalleştikleri bir hayat yaşarken sosyal hayata dönmelerinin en büyük nedeni olmuş ve hamamlara talebin fazla olmasından kaynaklı yeni hamamlar kurulmuştur. Mahallelerde ne kadar çok hamam kurulursa kadınların hayattaki yeri o kadar artmış ve temizlik için gelinen kadın hamamları kadınların süslenip kendini ve kıyafetlerini arkadaşlarına gösterdiği, eğlenceler düzenleyerek geleneklerimizi hamam içerisinde devam ettirdiği ve tüm bu yapılanlar sonucunda sosyalleştiği bir mekan haline gelmiştir. Bu mekanlar sosyalleşmenin yanı sıra kadınların gündelik haberleri dilden dile birbirlerine aktardıkları ve toplumda olan olayları haberleri başka kişilerden duyanlardan öğrendikleri yer olma özelliği de taşımaktadır.

Osmanlı Döneminde sosyalleşme alanlarını yıllar boyunca gün içinde kullanan erkekler için hamamların yaygınlaşarak sosyalleşme alanına dönmesi zaten arkadaşları ve akrabaları ile gün içerisinde diğer alanlarda sosyalleşebilen erkeklerin daha fazla sosyalleşmesine neden olmuştur. Erkeklere yeni bir sosyalleşme alanı getiren hamamlar insanların en çok sosyalleştiği alanlardan biri olmuştur. Haftanın belli gün veya saatlerinde ana amaçları temizlenmek olan erkekler hamamların yolunu tutarak aynı zamanda bu mekana temizlenmek için gelen başka erkek müşterilerle sohbet ve muhabbet ederek keyifli zaman geçirmektedir. Beylerin hamama gelirken bazı zamanlar yanlarında ergin yaşa gelmiş olan erkek çocuklarını da getirmişlerdir. Erkekler hamamı incelendiğinde tıpkı kadın hamamları gibi sosyalleşme açısından dönemin en aktif olarak kullanılan alanlarından biri olmuştur. Tek sosyalleşme alanı hamamlar olmayan erkekler diğer alanların dışında hamamları daha çok yıkanıp temizlenmek için tercih ederlerken kadın hamamlarına göre erkeklerin bu mekanda daha az zaman geçirdiği bilinmektedir. Hamamlar genel kullanım açısından bakıldığında erkekler tarafından yalnızca yıkanma gibi gerekli durumlarda

kullanıldığı düşünüldüğünde kadınların gündelik yaşamında büyük bir etkisi olan hamamın erkeklerin sosyal hayatlarını çok fazla etkilemediği görülmektedir.

Geçmişte insanların vazgeçilmezi haline gelen hamam kültürünün ne yazık ki günümüze bakıldığındında giderek yok olduğu görülmektedir. Osmanlı döneminde talebin fazla olması sebebi ile şehrin birçok yerine hamamlar inşa ettirilirken günümüze bakıldığında bu durumun kötüye gittiğini ve müşteri azlığı sebebi ile hamam giderlerinin karşılanamaması gibi bir durum ile karşılaşılmıştır. Modern hayata geçiş sürecinde artık genel kullanıma açık olan hamamlara olan isteğin azalmasından dolayı bu mekanlar yıkılarak yerine halkın daha çok kullanabileceği alanlar yapılmıştır. Genel kullanım hamamlarının yavaş yavaş yıkılması ile birlikte toplumun hayatından hamam olgusu yavaş yavaş silinmeye başlamıştır. Hamamların gün geçtikçe yerlerini farklı mekanlara bırakmasının bir diğer nedeni ise artık bu mekanların eskisi gibi karlı bir işletme olmaması olmuştur.

Artan su masrafları sebebi ile geçmişe bakıldığında zarara giren hamamlar gelen müşterilerinde azlığı sebebi ile kapanmaya ve unutulmaya yüz tutmuştur. Günümüze kadar varlığını koruyan tarihi hamam sayısı genel hamam sayısına bakıldığında oldukça azdır. Bugüne kadar varlığını devam ettiren hamamlara bazı kurum kuruluş ve belediyeler tarafından yaptırılan restorasyonlar hamamın esas görünümünü yansıtmadığı ve o eski kültür dokusunu taşıyamadığı için insanların da hamamlara olan talebi hem artık tüm evlerde birer banyo olmasından dolayı hem de yeni restore edilen hamamların gerçek mimariyi yansıtmamasından dolayı hamamlara olan ilgi azalmıştır. Günümüzde varlığını devam ettirmeye çalışan hamamlar sosyalleşme açısından değerlendirildiğinde sosyalleşme alanlarının çoğalması nedeni ile hamamlara olan rağbet etkisini büyük ölçüde kaybetmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde sosyalleşecek alanı olmayan kadınların yıkanmayla birlikte sosyalleşmek içinde tercih ettiği hamamların yerini daha çok sosyalleştikleri cafeler ve AVM'ler yerlerini almışlardır. Günümüzde halkın hamam kullanımı geçmişe bakıldığında nadir olarak görülse de hala hayatını devam ettirdikleri görülmektedir. Bu mekanların müdavimleri arasında Turistik amaç ile Ülkemize gelen yabancı misafirler de oldukça yoğun ilgi göstermektedirler.

KAYNAKLAR

Abdülaziz Bey, (1995). *Osmanlı âdet, merasim ve tabirleri toplum hayatı*. (Haz. K. Arısan, D. Arısan Günay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. S.44.

Akkese, A. (2017). "Gideyim de kendimi bir çiğneteyim" yabancı seyyahlara göre Osmanlı hamam kültürü. *Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS)*, *4*(8), 133-149.

Aksoy, E. (2011). *Kastamonu hamamları.* Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.

Altıer, S. (2019). Osmanlı Sanatı'nda ibrik tasvirleri ve ikonografisi. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, *17*(26), 149-202.

And, M. (2015). *16. Yüzyılda İstanbul Kent-Saray-Günlük Yaşam.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Anonim (2009). *Eski Tas Eski Hamam.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Apaydın Başa, B. (2009). Türk hamam kültürünün Spa & wellness mekânlarının tasarımına etkileri. *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, *1*(1), 207-220.

Arı, B. (2013). *Türk Kültüründe Hamam ve Antakya'da Hamam Geleneği.* Hatay*:* Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları.

Aru, K. A.(1949). *Türk Hamamları Etüdü.* İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Ateş, B. A., ve Toprak, A. (2018). Gül ürünleri üreten işletmelerde birleşik mamul maliyetlerinin belirlenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *23*(1), 319-331.

Avşar, Z., ve Avşar, S. (2016). Var olmanın ve arınmanın tarihi seyri içerisinde bedensel-ruhsal temizlik mekânları olarak hamamların iletişim bakımından önemi. *İdealkent*, *7*(19), 628-658.

Barışta, H. Ö. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk İşlemeleri.* Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.

Bayraktar, S. M. (2017). Kastamonu'da üç tarihî külhan kazanı. *Vakıflar Dergisi,* 47, 100-132.

Berki, Ş. (1969). Vakfın mahiyeti. *Vakıflar Dergisi,* 8, 1-7.

Bey, Abdülaziz (1995). *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Beyza Taymaz, (2022) “Osmanlı Dönemi İstanbul Sebil ve Çeşme Kitabelerinin Biçim ve İçerik Açısından Değerlendirilmesi” **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul.

Bozkurt, N., Ertuğrul, S. (2022). *İbrik*. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.21, 200. S.372.

Bozok, D. (2005). Türk hamamı ve geleneklerinin turizmde uygulanışı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *8*(13), 62-86.

Bozyiğit, E. (1993). Nalın. *Millî Folklor Dergisi,* 18, 50.

Buluz, H. (1984). Hamam geleneklerimiz. *Türk Folkloru*, *5*(59), 21-22.

Büyüktanır, F. (2009). *Geçmişten Günümüze Sivas'ta Hamam Kültürü*. Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Büyüktanır, F. (2009). *Geçmişten Günümüze Sivas’ta Hamam Kültürü.* Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Cambaz, M. (). Topkapı Sarayı, Harem, Hünkâr Hamamı, www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=22752

Çakmak, C. (2002). *Tire Hamamları.* İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Çalışır, G., Uncu, G., ve Ünal, A. M. (2019). İletişim bakış açısıyla hamam kültürü. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, *7*(2), 1242-1266.

Çerkez Murat, (2021) **“**Çankırı-Ilgaz-Belören Köyü’nde Yaşayan Su Mirası: Çeşme ve Çamaşırhaneler” Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (1), 271-297.

Çoruk, A. Ş. (2015). *Osmanlı İstanbul’unda Halkın Eğlence Hayatı (giyim kuşam merasim eğlence).* İstanbul: Büyük İstanbul.

Çoruk, A.Ş. (der.) (2022). *Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı.* İstanbul: Kapı Yayınları.

DemİR, Z. S. (2013). Türk hamam müzesi ve kına hamamı sergisi. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, *1*(2), 48-55.

Deniz, T., Kocakaya, E. (2020). Kültürel miras kapsamında safranbolu’da geleneksel hamam kültürü. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *5*(2), 3-24.

Ebüzziya, T. (1973). *Yeni Osmanlılar Tarihi.* İstanbul: Hürriyet Yayınları.

Ekrem, I. (2013). *İstanbul’da Gündelik Hayat*, (5. Baskı) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Emiroğlu, İ. (2010). ‘*Konya’da Hamam Kültürü ve Kullanım Eşyaları.* Yüksek LisansTezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Erdinçli, İ. (2020). Yasaklardan Modern Denetime: Osmanlı Devleti'nin İçki Tüketimine ve Meyhânelere Yaklaşımı. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, *16*(31), 1-32.

Ergin, N. (2015). *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü.* İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Ertuğrul, A. (2009). Hamam yapıları ve literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (13), 241-266.

Ertuğrul, A. (2015). Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi. Y. Coşkun (Ed.). *İstanbul Hamamları ve Mimarisi* C:8, İstanbul: Büyük İstanbul Tarihi, İBB Kültür A.Ş.

Eyice, S. (1960). İznik'te "Büyük Hamam" ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme. *Tarih Dergisi,* 11 (15) , 99-120.

Eyice, S. (1997). Hamam. İstanbul: TDV Yayınları.

Faroqhi, S. (2005). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla*, 5. B., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gedük, S. (2013). 'Osmanlı Saray Kültüründe Buhur ve Gülsuyu Geleneği' D. Haluk (Editör) *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık-6,* İstanbul, Promat Yayınları.

Göktaş, U. (1987). Kartpostallarda Tulumbacılar. İlgi, (https://core.ac.uk/download/pdf/149223976.pdf)

Göktaş, U. (1994). Sünnet adetleri. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* VII, s.114

Güncüoğlu, S.F. (Ed). 1352'den bugüne şehir, Uluslararası Üsküdar sempozyumu VII, 2-4 Kasım 2012, Cilt 1, Altan basım, ss. 630.

Güven, H. (2016). Bursa'da hamam kültürü. *Prusa Dergisi,* 8(2), 3-62.

Haskan, M. M. (1995). *İstanbul Hamamları.* İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.

Helimoğlu Y. M. (1993). *Diyarbakır Efsaneleri, Derleme-Araştırma- İnceleme.* İstanbul: Doruk Yayınları.

https://www.esergultekin.com/islam-inancina-göre-türklerde-yikanma-kültürü-ve-türk-hamam-mimarisi (Erişim tarihi 25.11.2021)

Ilıcak, N. G. (2020). Kültürel bir değer olarak hamam ve efsanelerde kullanılışı. *Journal of History School,* 48, 3581-3603.

İmamoğlu, O., Çebi, M., İslamoğlu, İ., & Yamak, B. (2018). Osmanlı imparatorluğunda spor tekkeleri ve kulüpleşme. *Journal of International Social Research*, *11*(58) 907-912. http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2018.2603.s. 909,910.

İnalcık, H. (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları..

Kahraman, S. A. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahveci, M. (1991). Peştamal dokumacılığı. *Millî Folklor,* 12, 43-45.

Kalak Mazlum, Kalak Doğan, Geleneksel Dokuda Çıkmaz Sokak Oluşumu ve Koruma Sorunları, İksad Yayınları, Ankara, 2021.

Karakaya, E. (2023). *Kaplıca*. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/kaplica (17.02.2022), a.351.

Kasapoğlu Akyol, P. (2020). "Suyla Arınma" dan Modern Zamanların "Gelin Hamamı" na: Tarihi Karacabey Hamamı'nda Gelin Hamamı. *Folklor/Edebiyat*, *26*(103), 691-706.

Kayaoğlu, Gündağ İ. (2016). *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat.* İstanbul: Aksoy Yayıncılık.

Kolektif (2010). *Ab-ı Hayat; Geçmişten Günümüze İstanbul'da Su ve Su Kültürü.* İstanbul: Adell Armetur Koleksiyonu, Promat Yayınları.

Kuruçay, A. (2013). *İstanbul'un 100 Hamamı.* İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları.

Kutan Çilli, Ö. (2019). *Meyhane kitabı Meyhaneleri -Meyhane Kitabı Basımyılı* (Ed. E. Gürsoy Naskali) İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Lady Montagu, (1973) Türkiye Mektupları, Tercuman 1001 Temel Eser Yayınları.

Müller-Wiener, W. (2001). *İstanbul'un tarihsel topografyası* (çev. Ü. Sayın), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Necdet Ertuğ, (2006) İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyatı, 1. Cilt, Forart Yayınları.

Ögel, B. (1985). *Türk Kültür Tarihine Giriş.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Önge, Y. (1988). *Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar.* https://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11352/1735/%D6nge.pdf?sequence=1

Özdemir, C. (2011). *Aşık tarzı Türk şiirinde Osmanlı Toplum Hayatı*. İstanbul: TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, s.68.

Özer, S. Y. (2011). Roma Dönemi Hamamları ve Kaunos Roma Hamamı Mimarisi. *Bilim Teknik Dergisi,* 1, 48-53.

Özgümüş, Ü. (2022). *Gülâbdan.* İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/gulabdan (11.04.2022).

Perk, H. (2018). *Eski Çağdan Günümüze Anadolu'da Hamam Kültürü.* İstanbul: Haluk Perk Müzesi Yayınları, s.223.

Pişkin, H. N. (t.y). *Kına*. (Cilt 2),İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Reyhan, K., ve Yazıcı, M. (2020). Su kültürünün tarihsel gelişim sürecinde osmanlı dönemi hamamlarının sanat ve sosyal yaşama etkileri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, *8*(23), 45-57.

Savaşan, O. (1970) 'Hamam Adetleri' *Folklor,* S:16, s. 55

Schweigger, S. (2014). *Sultanlar Kentine Yolculuk,* Çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınları.

Sedes Fatma, (2014) "Geçmişe Bakıştan Osmanlı Çeşmeleri" İstanbul Aydın Üniversitesi Uygulama Dergisi, İstanbul, s. 23-27.

Semavi Eyice, "Büyük Çarşı", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/buyuk-carsi--istanbul (03.02.2022). Sf.511

Semavi Eyice, (2006). *Tarih Boyunca İstanbul,* İstanbul: Etkileşim Yayınları.

Sezer, S. ve Özyalçıner, A. (1995). *İstanbul'un Taşı Toprağı Altın.* İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Sırım, V. (2018). Bir finansman kaynağı olarak vakıflar: Osmanlı örneği. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, *4*(6), 22-36.

Sondaş Ayşegül, Demirci Sağıroğlu Özlem, (2022) "Kırsal Mimarinin Yok Olma Riski Altındaki Ortak Mekanları: Çamaşırhaneler" Grid Mimarlık Planlama ve Tasarım Dergisi, (2) , 25-275.

Sökmen, C. (2019). *Eski İstanbul Kahvehaneleri,* (4. Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Subaşı, E. (2018). Sivas Düğünlerinde" Gelin Hamamı" na" Gelin Bohçası" Hazırlama Geleneği. *Arış Dergisi*, (13), 37-45. 37-45.

Şahinalp, M. S., & Günal, V. (2016). Osmanlı dönemi anadolu şehirleri çarşı sisteminin fonksiyonel analizi. *Electronic Turkish Studies*, *11*(8), 335-360.

Şakir, Z. (2013). *Osmanlı Döneminde İstanbul Ramazanları.* İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.

Şentürk, Ş. (2009). *Eski Tas Eski Hamam.* İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayınları.

Şenyurt, O. (2018). Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'nın Son Dönemlerinde "Gezinti" nin Mekânları" ve Millet Bahçeleri. *Mimarlık ve Yaşam*, *3*(2), 143-167.

Tali, Ş. (2022). Sivas Müzesi'nde Bulunan Tihtap / Şifa tasları üzerine bir araştırma. *Sanat Tarihi Dergisi,* 31(1), 123-153 . DOI: 10.29135/std.976871

Tanrıbuyurdu, G. (2016). Klâsik Türk şiirinde bir sembol dili olarak "Kına". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *5*(1), 102-115.

Tansuğ, S. (1981). Türk hamamı törenleri. *Sanat Olayı Dergisi*, 8, 26-27.

Tansuğ, S. (1984). Türk hamam. *Türkiyemiz Dergisi,* 44, 7-8.

Taşçıoğlu, T. (1998). *Türk Hamamı.* İstanbul: Ünilever Yayınları.

Topçu, E. (2017). Erkekler hamamı ve gelin hamamı. *Z Dergisi,* 2, 185-187.

Uçar, Z. (2013). *Osmanlı Hanımlarının Gelenek ve Görenekleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Uluumay, E. (2009). *Eski Hamam, Eski Tas.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Uzun, M. ve Albayrak, N. (1997). *Hamam*. (Cilt: 15) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Üçer, M. (1982). Sivas'ta Hamam Gelenekleri. *Türk Folkloru Dergisi,* 31, 16.

Ürük, Z. F. (2016). Medeniyetler içinde hamamın gelişimi ve kültürel olarak mekân analizleri. *The Journal of Academic Social Science*. 4(28), 188-189.

Yaman, C.T. (2010). *Türk Hamamının Mekansal Kurgusu İstanbul Hamamları,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Enstitüsü İstanbul.

Yaşar, A. (2005). Osmanlı Şehir Mekânları: Kahvehane Literatürü, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (6), 237-256.

Yaşar, A. (2020). 1766 tarihli bir hamam defterine göre İstanbul Vakıf Hamamları. *Vakıflar Dergisi*, (53), 67-99.

Yerasimos, S. (2000). *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*. İstanbul:T.E.V.T.T.V, ISBN: 975-333- 136-3.